

**Центр пам'ятокознавства НАН України
Навчально-науковий професійно-педагогічний інститут
Української інженерно-педагогічної академії**

**Татаринов С.Й
Федотов С.А.**

**Етнічна історія північно-східної Донеччини
(XVIII – початок XX ст.)**

КУЛЬТУРОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Наукове видання

Під загальною редакцією Титової Олени Миколаївни, директора Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПШК, доктора філософії, кандидата історичних наук, доцента

Рецензенти:

Куделко Сергій Михайлович, кандидат історичних наук, професор ХНУ ім.В.Каразіна

Хряпін Едуард Олександрович, кандидат історичних наук

Книга адресується історикам, етнологам, соціологам, економістам, студентам ВНЗів та викладачам загальноосвітніх шкіл Донбасу.

Слово до читача

Вступ

Розділ 1. Етапи освоєння краю

1.1. Перший етап (середина XVI - перша половина XVIII ст.)

1.2. Другий етап (третя чверть XVIII ст.)

1.3. Третій етап (остання чверть XVIII - середина XIX ст.)

1.4. Четвертий етап (друга половина XIX — початок XX ст.)

Розділ 2. Поява в краї та заняття груп національних меншин

2.1. Народи балкансько-дунайського регіону, поляки

2.2. Грузини, греки, вірмени

2.3. Євреї

2.4. Німці, австрійці, голландці

2.5. Англійці

2.6. Французи, італійці, бельгійці

2.7. Представники інших національних та релігійних груп

2.8. Однодворці у Донбасі *Шатук О.І.)

2.9. Старообрядці

Розділ 3. Традиції та соціально-культурна взаємодія етнічних груп краю

3.1. Традиційний побут етнічних груп

3.2. Етнічні аспекти місцевого самоврядування, освіти, медицини,

культури

3.3. Етноконфесійне життя краю

3.4. Міжетнічні та міжконфесійні відносини в краї

Висновок

Джерела та література

Додатки

Проблематика етнічної історії північно-східного Донбасу - Бахмутського краю XVIII – поч. XX ст. має актуальне значення в контексті досліджень з історичної регіоналістики.

Етнічні, етноконфесійні аспекти процесів заселення краю, розвитку місцевого самоврядування, промисловості та підприємництва, транспорту та зв'язку, сільського господарства, освіти, медицини, культури становлять інтерес з огляду на формування локальної специфіки краю, його економіко-географічних, соціокультурних, ментальних вимірів.

Академік В.К. Мамутов так оцінює історію становлення промисловості, торгівлі краю: «Перші хвилі діяльних емігрантів з інших країн та інших регіонів Російської імперії в XVIII-XIX ст., а потім їхні нащадки, опинившись у новому географічному та історичному середовищі, при всьому своєму генетичному зв'язку з країнами і народами, з яких вони прибули і чию культуру сюди принесли, утворили все ж таки нове досить специфічне суспільство. Відбулося щось схоже на процеси, що коїлися під час заселення європейцями Америки, зокрема, тієї ж Каліфорнії».

Академік НАНУ культуролог М. Попович вважає, що «різність, відносна відокремленість і територіальна прив'язаність соціально-культурних груп забезпечує інформаційну багатоманітність у суспільстві».

За останнім переписом в Донецькій області мешкає близько 2745 тис. українців (56,9%), 1844 тис. росіян, 77,5 тис. греків, 44,5 тис. білорусів, 19,2 тис. татар, 15,7 тис. вірмен, 4,6 тис. німців, 4,3 тис. поляків, є болгари, роми, молдавани, євреї, ассірійці та ін. Специфічний національний склад регіону, його ментально-культурні особливості в значній мірі є наслідком міграційних процесів періоду XVIII- поч. XX ст.

Книга дає відповіді на питання господарсько-економічного, соціально-культурного освоєння краю представниками різних етнічних спільнот, міжетнічних стосунків у вказаний період.

Важливим є питання національної ідентичності місцевих українців, яких у державних документах різного часу записували як «черкесів», «козаків», «православних», «малоросів» та ін., часто не вирізняючи з росіян («великоросів»), питання про зарахування останніх до нацменшин за умови їх існування в Російській імперії на правах титульної нації, проведення активних русифікаційних процесів у другій пол. XIX – на протязі XX ст.

Територіальні межі дослідження визначені кордонами Бахмутського повіту Катеринославської губернії - адміністративно-територіальної одиниці, яка в XIX – на поч. XX ст. межувала на заході із Палоградським повітом тієї

ж губернії, на півдні – з Маріупольським, на північному сході – зі Слов'яносербським, на півночі – з Харківською губернією, на південному сході – з областю Війська Донського.

Бахмутський повіт займав більшу частину північного сходу нинішньої Донецької обл., частину нинішньої Луганської обл. З початку XVIII ст. навколишні населені пункти тяжіли до м. Бахмута як до адміністративного, промислового, торгівельного та культурного центру.

Авторам вдалося дослідити відомості про діячів промисловості, економіки, медицини, освіти, культури, які належали до різних етносів.

У сучасній Україні мирне співіснування різних етносів на Донечині має бути прикладом громадянського миру та злагоди.

Безперечно, що на рівні генеалогічних коренів сімей, родин книга дає добре підґрунтя для розуміння мешканцями краю необхідності вивчення своїх родоводів, наполегливих пошуків у архівах своїх предків від дідів-прадідів.

Джерельна база цього дослідження етнічної історії краю представлена передусім писемними матеріалами, до яких належать: законодавчі акти, актові матеріали, діловодча документація; статистичні джерела з історії Південної України: а) матеріали ревізій, б) метричні книги, в) матеріали анкетування; картографічні матеріали (атласи та описи до них); нарративні (щоденникові та мемуарні) матеріали.

Одним із найбільш відомих видів матеріалів статистики є списки платників податків, що уклалися у Російській імперії від поч. XVIII до другої половини XIX ст., так звані «ревізські сказки», або «реєстри». Їх виникнення пов'язано з реформою, розпочатою в 1718 р. «Ревізські сказки» містять відомості про чисельність населення, його географічне розміщення, національний, соціальний та статевий склад, сімейне становище, питання міграції населення. З 1719 по 1857 рр. було проведено 10 ревізій, з 10-20-річною періодичністю (за винятком VII ревізії, що розпочалася за чотири роки після попередньої, оскільки війна 1812 р. призвела до значних втрат та переміщення населення).

Впродовж 1776-1780 рр., згідно з вимогами департаментів Сенату, склалися відомості про кількість населення в повітах Південного краю. В 1774 р. відбувся перепис, для якого пізніше А. Скальковський зробив заголовок: «Народонаселення Новоросійського краю, при вступі на посаду генерал-губернатора Потьомкіна, тобто в 1774 р.». При Міністерстві внутрішніх справ Російської імперії в 1834 р. було створено статистичний відділ, цього ж року були створені губернські статистичні комітети. Оброблені матеріали друкувались як окремими виданнями, так і в журналах. Губернські канцелярії робили зведені реєстри населеним пунктам для контролю за наданням пільгових років при роздачі під заселення землі. Ці реєстри склалися за ustalеним формуляром і містили відомості про: а) власника земельної ділянки; б) назву населеного пункту; у) кількість населення; г) дату надання ділянки у володіння; д) національний склад населення. Велике значення мають матеріали церковного обліку.[†] Важливі матеріали Бахмутської міської Думи та повітового Земського зібрання – звіти, статистика, стенограми засідань.

Цінні матеріали атласів кінця XVIII ст., та описів до них. Стосовно Південної України таких виявлено сім. Окреме місце посідає Атлас Катеринославського намісництва 1787 р. За внутрішньою структурою він складається з: 1) географічного опису Катеринославського намісництва; 2) генеральної карти намісництва; 3) планів повітів; 4) пояснень до планів; 5) планів міст; 6) пояснень про кількість населення по кожній верстві.¹

¹ Цит. за: Татаринов С.Й., Тутова Н.О. Нариси історії самоврядування в Бахмуті і по XVIII

Джерела особового походження представлені спогадами, подорожніми нотатками, щоденниками та приватним листуванням.

6 лютого 1768 р. Катерина II наказала Академії наук створити 5 експедицій для вивчення півдня Росії, одну з них очолив академік Гільденштедт. Зокрема, він залишив записки про солеваріння в Бахмуті й Торі. Мандрівні записки Ж. Ромма про Бахмут допомагають реконструювати соціально-економічний розвиток міста середини 1780-х рр.

Серед перших дослідників етнічної історії краю були в середині XIX ст. М. Мурзакевич, А. Скальковский, пізніше Я. Новицький.² Про військові поселення сербів в Російській імперії в 1870 р. писав М. Попов. Німецькі колонії Російської імперії описав А. Клаус у 1889 р. В. Бабенко в «Етнографічному нарисі Катеринославської губернії» 1905 р., Л. Гайовий у «Короткому історико-географічному описі Бахмутського повіту» 1906 р. описали традиційний побут місцевого населення.³ Цієї теми також торкалися Д. Яворницький, Д. Багалій.⁴ Історія євреїв регіону була описана в підручнику С.М. Дубнова для єврейських училищ у 1912 р.⁵ У 1920-х рр. про циган Артемівського округу писав індолог О.П. Баранников.⁶

В.М. Кабузан, В.О. Пірко докладно вивчали заселення південного сходу України, Донеччини в XVI-XVIII ст.⁷ Про євреїв півдня України кінця XVIII - поч. XX ст. здійснювали дослідження Н. Мельникова, В.В. Гончаров.⁸ Про сербів у Російській імперії є праці І.І. Лещиловської; історією Нової Сербії та Слов'яносербії займався О.М. Посунько. Роль іноземних колоністів у соціально-економічному розвитку Північного Приазов'я (другої пол. XVIII - поч. XX ст.) досліджував Ю.М. Демура⁹; Ф.І. Степанов вивчав міграцію болгар в Російську імперію в 1850-60-х рр.; історію та культуру греків Північного Приазов'я досліджували С.А. Калоїров, А.В. Гедьо; О.А. Поцулко описала переселення балканських слов'ян з XVI ст. до кінця 1870-х рр. Про

2 Попович М. Нарис історії культури України. – К., 1999. – С.4.

3 Гаевой Л. Краткое историко - географическое описание Бахмутского уезда. – Бахмут, 1906.

4 Джерела до історії населених пунктів Донеччини. – Донецьк, 2001. – С.4.

5 Верменич Я.В. Исторична регіоналістика в Україні // УІЖ. - 2001 - №6.- С. 4-5.

6 Феодосий (Макаревский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. – Екатеринослав, 1880.; Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Харьков, 1858.; Статистическое описание городов и посадов Российской империи. – СПб, 1825.

7 Список населенных мест по сведениям 1859 года. Екатеринославская губерния. Таганрогское градоначальство.- СПб, 1863.; Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи, Великого Княжества Финляндского и Царства Польского, составленные статистическим отделением Совета МВД. – СПб, 1842.

8 Отчет Бахмутской уездной земской управы за 1914 год. – Бахмут, 1915.

9 Бойко А.В. Атласи Катеринославського намісництва останньої чверті XVIII ст.

циганське населення України в XVI-XX ст. здійснювали дослідження Н.О. Зіневич, О.В. Беліков.¹⁰ У роботі К.С. Ляха розглянута проблема взаємостосунків німецькомовних колоністів з мультинаціональним оточенням. В низці досліджень з історії Бахмуту й повіту С.Й. Татарінова та співавторів, що вийшли в м. Артемівську за останні два десятиріччя, міститься значна за обсягом інформація про заселення, соціально-економічний, культурний розвиток Бахмутського повіту, видатних представників нацменшин – військових, промисловців та підприємців, духовних осіб, діячів освіти, культури.¹¹

Беручи до уваги, що в етнології однією з основних є проблематика ідентичності, її типів (родинної, територіальної, соціально-економічної тощо), зазначимо, що окремі сучасні дослідники вважають перспективними хронологічні (ареалогічні) підходи, в яких структурною домінантою дослідження є не час, а простір.

Наше дослідження є фактично першою спробою систематизувати наявні відомості про роль у заселенні краю, військовій, економічній, соціальній сферах, про етнокультурну, конфесійну взаємодію представників різних народів, що населяли Бахмутський край.

У контексті європейських традицій, уважного ставлення до питань етнополітики дана книга зможе допомогти організаторам національно-культурних товариств в ефективній реалізації культурно-просвітницьких проєктів у справі розширення міжнаціонального та міжрегіонального співробітництва.

Розділ 1. Етапи освоєння краю

10 Мурзакевич Н.Н. Очерк успехов Новороссийского края и Бессарабии в истекшие 25-летие с 1820 по 1846 годы. Одесса, 1846.; Новицкий Я.П. Описание границ и городов бывшей Азовской губернии. - Александровск, 1910.; Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края.- Одесса, 1850 – 1853. – Т. I – II.

11 Попов Н. Военные поселения сербов в австрии и России // Вестник Европы. – 1870. – Т. VI.

1.1.Перший етап (середина XVI - перша половина XVIII ст.)

У середині XVI ст. в “Дикому степу” з’являються сторожі: кінні роз’їзди, що пильнували появу “воинских людей” - переважно кримських та ногайських татар. Питання організації та функціонування прикордонної служби та розвідки “на польской украине Московского государства” розглядалося на Боярських Радах, у документах Приказу Великого розряду. «Перед 1571 г. всех сторож было 73, они распределялись на 12 разрядов. Разряд 1-й — Донецкие сторожи (самые дальние)... Особенно подверглись большим переменам сторожи Донецкие, Рыльские, Путивльские. Линия их выдвинулась далеко вперед. Она захватила все течение Ворсклы и Днепра, Днепром дошла до Самары, а Самарою до верховьев Тора и Миюса, откуда потянулась к Дону до устья Долгого Колодезя и до Азова».¹²

Під 1571 р. вперше згадується «6-я сторожа Бахмутовская усть Черного Жеребца от Святогорской сторожи полднище; а сторожем на ней стояти из тех же городов (Путивля и Рыльска) шести человеком; а беречи им на право вверх по Донцу до усть Боровой днище. А посылают на те семь сторож из Путивля да из Рыльска три статьи. На одну статью на всю по семь сторож в головах по сыну боярскому, да на всякую сторожу по сыну боярскому, да со всяким сыном боярским по три человека севрюков на сторожу. А после первые статьи на другую статью и на третью детей боярских и севрюков посылают по тому ж. А наймуют севрюков 21 человек на одну статью 93 рубли на два месяца. А на другую и на третью статью найму им дают по тому ж. Стоят севрюки на стороже по два месяца. А детям боярским... дают жалованье по книгам».

Чітко визначалися межі підконтрольної території - «Стояти Бахмутовским сторожам на старом месте; а бегати сторожем с тоя сторожи с вестями в Путивль Лоситцкою дорогою. Стояти на Бахмутской стороже на сей стороне Донца; а переезжати им на право вверх по Донцу до усть Тору верст с 20, а налево вниз по Донцу через Красную речку да через Боровой шлях под Ольховой колодезь верст с 15, а от Ольхового колодезя до усть Айдара два днища; а переезду и перелазу Татарскаго меж Ольховаго колодезя и Айдара нет. А от Святогорские сторожи переезду до Бахмутские сторожи полтора днища верст с 70-ти».

Дуже цікавою є вказівка про зміну охорони кордонів: «Станицам из Путивля... перелезти Донцом на Ногайскую сторону у Тюндюкова болонья, да Донцом на низ до усть Черного Жеребца; а Донец перелезти на Крымскую сторону меж Бахмутовой и Чернаго Жеребца, по Бахмутовой на гору до правые розсошины Бахмутовские столпы, розсошиною на гору верст с 10-ть, да тое розсошину перелезти, ехати на гряду прямо; а с тоя гряды видети девять курганов, которые стоят верх Тору и Миюсу; на девятом кургане на крайнем от Миюскаго верховья яма великая... да под тем же курганом Царев шлях, коли шел царь к Астрахани».¹³

12 Клаус А. Наши колонии. Опыт и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. – СПб, 1869. – Вып. 1.

13 Бабенко В.А. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. – Екатеринослав, 1905.; Гаевой Л. Краткое историко-географическое описание Бахмутского

Запорізькі та донські козаки на початку XVII ст. влаштовували на землях «Дикого поля» свої «редути» та зимівники.

Грунтове освоєння краю почалося з другої половини XVII ст. Тут упереміш селилися донські та запорізькі козаки, селяни-втікачі з Правобережної України й Південної Росії. Велике значення для заселення регіону мав солеваренний промисел. Біля Торських соляних озер виникли в 1663 р. Маяцький городок, у 1676 р. – фортеця Тор (Соляний), у 1684 р. - Райгородок.

Заселенню й господарському освоєнню регіону довгий час (до початку 1770-х рр.) заважали татарські набіги. У степах Північного Причорномор'я у 1-й половині XVIII ст. кочували 4 ногайські орди: Єдисанська (кабілей-ногай-ієдсані), Буджакська (буджак-єринун-товрагі), Єдичкульська (каб-єдичкуль), Джамбуйлуцька (кабілей-джамбуйлук). З півдня на північний схід територію повіту перетинала Кальміуська сакма, по якій здійснювалися походи кримчаків. У 1660, 1681, 1689, 1690, 1697 рр. вони здійснили напади на Тор, Маяцький городок, було вбито багато солеварів, забрано в полон членів їх родин.¹⁴

Початок активної і регульованої урядом колонізації цих степів припадає на XVIII ст. Хід заселення краю обумовив певні особливості національної та соціальної структури населення.

З 1701 р. за указом Петра I починається будівництво укріпленого містечка Бахмут, який став у 1703 р. центром провінції Азовської губернії (з 1719 р. - провінції Воронежської губернії). В 1703 р. в Бахмуті було 29 колодязів солеварень, 49 дворів, 49 хат, 11 комор, 48 куренів і землянок. В 1730-х рр. сіль виварювалася на 300 сковородах по 150 пудів.

Уряд надавав переселенцям пільги в користуванні землею, річками, заняттям торгівлею. Українці, вихідці з Правобережжя, впроваджували на нових місцях переложну систему землеробства. При обробці землі використовували дерев'яний плуг з залізним ралом, соху, дерев'яну борону, косу, серп тощо. Природні умови сприяли розвитку тваринництва. Поширеними заняттями населення були також садівництво, городництво, бджільництво, рибальство, гуральництво.

До початку 1720-х рр. з населених пунктів на території Бахмутської провінції значився лише Бахмут, в якому проживало 1950 осіб чоловічої статі. До 1730-х рр. переважна частина переселенців спрямовувалася в Бахмутську провінцію. Ця територія входила до складу Ізюмського козачого полку.

Переважно більшість населення до середини XVIII ст. склали селяни, солевари та козаки. В районі Бахмуту мешкали заможні донські козаки, що отримували від уряду за службу значні земельні володіння.

Донські й запорізькі козаки, торські і маяцькі солевари, селяни в 1670 р. під керівництвом А. Хромого приймали участь у селянській війні С.Т. Разіна.

У 1701 р. охорона відібраних до казни Бахмутських соляних джерел була

покладена на Бахмутських, Торських та Маяцьких козаків, під назвою «Бахмутської козачої компанії». В березні 1721 р. вони були передані під нагляд Військової колегії, в 1748 р. був сформований Бахмутський кінний козачий полк, у 1764 р. він був перетворений на Луганський пікінерний (згодом - 4-й гусарський полк).

У Бахмуті, за донесенням поручика Петра Язикова, що був надісланий з Белгорода від воєводи для огляду поселення, в 1703 р. бул така кількість мешканців: «росіян – торських, маяцьких та інших міст – 36 чол.; черкас (козаків) Ізюмського полку торських та маяцьких мешканців - 112 чол.; донських козаків, що зайшли для варіння солі – 2. В них було: 49 дворів, 49 хат, 11 амбарів, 48 куренів та землянок та 29 солеварених колодязів».¹⁵

У 1707-08 рр. в краю відбулося антиурядове повстання з економічним підґрунтям під проводом отамана К.О. Булавіна, підтримане запорожцями. Петро I наказав О.Д.Меншикову, ізюмському полковнику Ф.М.Шидловському знищити слободи й хутори українських та російських переселенців, козацькі поселення по Сіверському Дінцю. Були спалені Тор і Бахмут, страчено 7 тис. чоловік.

Після невдалого Прутського походу 1711 р. до Бахмуту були переведені всі війська з Таганрозької фортеці. У 1712 р. для більш успішного солеваріння та захисту мешканців до Бахмутського «острожка» були приписані 1450 «черкас», вони знаходилися у розпорядженні полковника Ізюмського полку. Одночасно в поселеннях Писарівці та Ямполі були створені форпости з драгунських полків.

Бахмутський «великий шлях» став головним при сполученні з Черкаським ретраншаментом при р. Аксай, та Азовським узбережжям. Епідемія чуми 1718 р. призвела до того, що працівники варниць, купці солі розбіглися. Становище було виправлене тільки після 1721 р.¹⁶

Новий приплив населення на територію провінції почався з 1731 р., коли розпочалося будівництво Української укріпленої лінії, що створювалася для захисту південних територій Лівобережжя та Слобожанщини від нападів кримських татар. Українська укріплена лінія мала довжину 400 верст, тягнулася від впадіння р. Орелі в Дніпро до Ізюмської фортеці.

У період «Нової Січі» запорізькі козаки влаштовували тут свої зимівники. Перша згадка про існування сторожової варти між річками Луганню та Сіверським Дінцем у Підгорному (теперешній Слов'яносербськ) відноситься до 1740 р.

15 Дубнов С. М. Учебник еврейской истории. – СПб, 1912. – Ч.1.

16 Баранников О.П. Про діалект циган Артемівської округи // Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови. – К., 1928.

Російські однодворці, що жили поблизу Бахмута, відчутно постраждали від татарського набігу 1736 р. У фортеці Бахмут у 1730-ті рр. мешкало цивільного населення (крім гарнізону): дворян – 26, духовних осіб - 51, купців - 144 з 138 членами родин (з них євреїв було 21). Міщан - 492 (з них євреїв - 69), панських селян - 165, відставних чинів (після 25 років служби) - 1, калмиків — 69.

За свідомством Бахмутського воєводи Г. Скорихіна, з нечисельного ще населення провінції від набігів татар, хвороб, втеч та «вступу до ландміліції» вибуло 5741 чоловік.

Зростання питомої ваги росіян у 1744 р., коли вони склали 44,15% загального населення, носило тимчасовий характер і було пов'язано із залученням для охорони Бахмуту донського козацтва. У 1745 р. частка українського населення тут була найбільш високою за всю історію краю – 96,86%.

У складеному наприкінці 1747 р. «Описі наявних за Українською лінією між Дніпром і Дінцем слобід і хуторів, які лежать без прикриття» записані 16 слобід, 317 хуторів на 756 дворів. До району м. Тора належало 5 слобід і 52 хутори, м. Бахмута – 2 слободи і 137 хуторів. Більша частина хуторів належала міщанам цих міст.

Таким чином, до середини XVIII ст. це був край переважно стихійної, народної колонізації, якій перешкождали постійна загроза татарських набігів, важкість військової служби.

1.2. Другий етап (третя чверть XVIII ст.)

Населення повіту зросло з 1745 по 1762 р. на 453,36%. Середньорічний приріст населення на території краю в 1752-53 рр. складав від 3,31 до 7,84%.

У 1752-54 рр. на поселення в край були запрошені іноземці - вихідці з Османської та Австрійської імперій. Територія військових поселень з центром у м. Бахмут отримала назву Слов'яносербії.¹⁷

Інтенсивно і без витрат казни йшло освоєння Новослобідського козачого поселення. На початку 1754 р. тут значилося всього 1626 осіб чоловічої статі, а в 1763 р. - вже 19645 осіб чоловічої статі.

До 1763 р. завдяки притоку українців населення в Бахмутському повіті збільшилося на 5924 осіб ч.с., іноземців із загального числа - 10076 осіб ч.с. було 3992 (серед них молдаван - 2627 і сербів - 378). Таким чином, Слов'яносербія, навіть у період її самостійного існування

17 Панфьорова М.А., Пірко В.О. Зміни в територіально-адміністративному поділі Донеччини з кінця XVI – до середини XIX ст.// Нові сторінки з історії Донбасу. – 1997. – Кн. 5. – С. 36.

як адміністративної одиниці, набагато інтенсивніше заселялася українцями, ніж іноземцями, яких прибуло сюди набагато менше, в порівнянні з сусідньою Новою Сербією. Національний склад Бахмутського повіту за 1750-ті рр. змінився. В 1763 р., окрім українців (75,41%) і росіян (4,72%), тут мешкали молдавани (17,08%), серби, угорці.

22 березня 1764 р. був затверджений «План про роздачу в Новоросійській губернії казенних земель до їх заселення». Земля розподілялася на ділянки для роздачі переселенцям - по 26 десятин землі з лісом і 30 десятини без лісу. Отримати ділянку міг будь хто за умови знаходження на військовій службі або запису в селянський стан.

У березні 1765 р. Новоросійський губернатор О. Мельгунов розділив губернію на 3 провінції: Єлисаветинську, Катерининську, Бахмутську. Заступником Мельгунова і керівником Бахмутської провінційної Канцелярії був полковник І.В.Шабельський. Наприкінці 1765 р. Мельгунова на посаді губернатора змінив генерал-поручик фон Брандт, який служив до березня 1767 р., потім 6 місяців цю посаду займав генерал-поручик Леонтьєв, потім виконання обов'язків губернатора поклали на Київського генерал-губернатора генерал-аншефа Войєкова. У грудні 1768 р. в Бахмутській провінції мешкало 19627 чоловік. До них не увійшли чиновники, члени їх родин, солдати й офіцери гарнізону.

З 1759 р. кримський хан перемістив Джамбуйлуцьку та Єдичкульську орди від лівобережжя Дніпра до гирла р. Дон. Кожну орду очолював сераскир чи каймакан. Під час російсько-турецької війни 1768-74 рр. відбулося вторгнення у Новоросію ногайських Буджакської і Єдишанської орд та 10 тис. яничар. Напад у 1768 р. здійснювався цими ордами (біля 70 тис. чол.) на фортеці св. Єлисавети та Бахмут. Румянцев відвів II армію на зимові квартири.

У вересні 1770 р. Катерина II наказала створити нову захисну лінію від Берди та Дніпра до Кальміусу, Бахмуту і зробити все для подальшого заселення величезної території краю.

Зникнення після війни загрози з боку кримських татар призвело до різкого зростання чисельності населення Бахмутської провінції. У січні 1774 р. тут мешкало 27827 чоловіків, 27955 жінок. У 1770-х рр. знову зростає питома вага росіян. Після поділу Польщі 1772 р. багато білорусів втікали на Слобідську Україну. З 1764 по 1779 рік доля українців у провінції скоротилася на 8,30% (з 73,06 до 64,76%).

У жовтні 1774 р. намісником Новоросії став Г. Потьомкін, прийнявши справи у Ф. Войєкова. 14 лютого 1775 р. з території Новоросійської губернії була виділена Азовська губернія, її головними фортецями стали Білецька та Бахмутська. Новоросійським генерал-губернатором і головнокомандувачем краю був призначений граф Румянцев. Азовська губернія як окрема адмі-

ністративна одиниця у складі Російської держави була створена вразі. На перших порах Азовська губернія складалася з двох провінцій - Бахмутської та Азовської. До складу Бахмутської провінції увійшли Бахмутський повіт і Слов'янська губернія. Остаточно сформувалась територія Азовської губернії в другій половині 1776 р., коли до неї відійшла від Новоросійської губернії Катерининська провінція, до якої належала Українська лінія. В губернії передбачалось розташувати два гусарських і три пікінерних полки. У Бахмутській провінції - Слов'янський та Іллірійський гусарські полки, котрі планувалось сформувати з Бахмутського козацького та Сербського гусарського полків. Зміни в складі губернії відбувалися впродовж з 1776 до 1778 року.

Отже, в третій чверті XVIII ст. відбувалася військово-господарська колонізація краю, основу якої, незважаючи на запрошення урядом іноземців, складали українці. Продовжував вдосконалюватися адміністративно-територіальний устрій краю.

1.3. Третій етап (остання чверть XVIII - середина XIX ст.)

З 1775 р. починається якісно новий етап в історії заселення краю. Запорізька Січ була знищена урядом Катерини II, Кримське ханство з 1783 р. було включено до складу Російської імперії. У 1770-90-х рр. селяни добровільно селилися на дворянських землях, в тому числі значна кількість запорожців, що були залишені в козацькому стані, близькому до стану державних селян.

Від часу утворення Азовської губернії в ній почали селитися козаки з Полтавської, Чернігівської, інших губерній. Поштовхом до масової колонізації стала роздача земель, що належала до того запорожцям. У першу чергу землі виділялися представникам місцевої адміністрації, розміщеним на території губернії військовим поселенцям, а також козацькій старшині, що здебільшо перейшла на службу до російського війська, а також іноземним колоністам. Так, з 1776 до 22 липня 1778 року у Бахмутському повіті було роздано 159404 десятин 5313 особам, при цьому 13278 дес. залишилися незаселеними. З 1775 по 1782 рік землі посилено роздавалися дворянам-поміщикам. З 1780 р. землі тут отримували відставні солдати. У Бахмутській провінції і на «Українській лінії» переважали легальні переселенці, царська адміністрація не могла тримати в цьому районі кріпосне населення в покорі.

До 1774 р. приріст населення краю був невисокий. У Бахмутській провінції з містом Бахмутом, 16-ю сербськими ротами, 5-ма волосними, 2-ма розкольницькими, 12-ма однодвірницькими, однією державною, 2-ма економічними, 2-ма відписними і 24 поміщицькими слободами до утворення губернії проживало 29395 чоловіків і 26931 жінок. Після утворення губернії в 31 поміщицьких слободах поселились 3501 чоловіча і

3151 жіноча особи, що разом склало 32896 чоловіків і 30082 жінки. Купців і цехових у провінції в 1775 р. було 349 чол.

5 травня 1779 р. уряд видав маніфест «О вызове воинских нижних чинов, крестьян и посполитых людей, самовольно отлучившихся за границу», який не тільки дозволяв безкарно повернутися в Росію усім втікачам, але й надавав їм 6-річне звільнення від сплати податків. Поміщицькі селяни могли не повертатись до своїх поміщиків, а переходити на становище державних селян. Всі ці заходи уряду сприяли прискоренню заселення території Азовської губернії.

При Катерині II, Олександрі I уряд роздавав землі приватним особам у «рангові дачі», з умовою обов'язкового їх заселення впродовж певного терміну. Землі роздавалися не тільки представникам місцевої адміністрації, командирам військових об'єднань, що розташовувались на території краю, але й столичним сановникам. Намагання дістати людей для заселення призводило до того, що поміщики їздили в голодні губернії, надавали переселенцям різні пільги (праця на поміщика лише раз на тиждень, можливість користуватися поміщицьким реманентом, робочою худобою, що створювало максимально сприятливі умови для заведення власного господарства), навіть пригощали горілкою.¹⁸

Повіти Бахмутської провінції (Бахмутський і Донецький) слабо заселялися в цей період. У Бахмутському повіті в 1776 р. виникли два державних і одне поміщицьке селища.

Населення Слобідської України та колишньої Гетьманщини, часто переходило на нові місця, де можна було отримати статус державних селян та на 10-12 років звільнення від всяких повинностей. У 1777 р. в військові казенні слободи були перетворені поселення запорожців – Ясинувата, Зайцево, Залізна Балка й ін.

Приріст населення Бахмутського повіту склав 22,47%. Після тривалого періоду майже повного загасання переселенського руху в цих двох повітах населення відразу виросло за 2 роки на 7622 особи ч.с.

Ймовірно, що звідси населення також переселялося на сусідні запорізькі землі. Цьому сприяло надане до 1780-х рр. селянам право переходу на нові землі. На той час у Бахмутському повіті українців було 66,27% населення, на другому місці були молдавани - 20,83%, на третьому - 6,93% - росіяни. Решта всіх етнічних компонентів в цілому складала 5,92% жителів повіту.

У 1778 р. в Бахмутському повіті знаходилися: місто Бахмут, 16 військових рот, 5 волосних сіл, 2 розкольницьких та 12 однодворних слобід, 1 державна, 18 Шабельский П. Историческое описание реки Северского Донца близ Святых гор // Записки Одесского Общества истории и древностей. – Одесса, 1846. – С. 73.

16
2 економічних, 2 отписних сіл, 31 поміщицьке.

25 червня 1781 р. був опублікований Указ про переселення державних і поміщицьких селян з внутрішніх губерній в Азовську і Новоросійську губернії. Належало перевести в Новоросію до 24000 економічних селян «добровільно і за власним їх бажанням», а також до 26000 поміщицьких селян «на розданих і надалі роздаваних» поміщикам землі.

Азовська і Новоросійська губернії в березні 1783р. злилися в Катеринославське намісництво, яке в 1784 р. було поділене на 15 повітів. У 1783-1795 рр. сюди прибуло 26762 переселенців чол. статі. У 1783-87 рр. близько половини всіх переселенців були поміщицькими селянами, в 1790-х рр. державний переселенський рух значно зріс. Найбільш високий приріст населення в 1780-90-х рр. XVIII ст. спостерігався в Бахмутському повіті, коли він заселявся в основному вихідцями з Полтавської та Чернігівської губерній. Природний приріст населення на той час уже переважав над механічним.

У Бахмутському повіті було роздано: до 1784 р. поміщикам 66290 тис. дес.; військовим поселенцям - 104040 тис. дес. У 1784 - 1794 рр. відповідно - 313020 і 158340 тис. дес.

Наприкінці XVIII ст. у Бахмутському повіті було 1 місто, 112 сіл, 22 церкви. Населення складало 29748 тис. осіб - 15489 чоловіків і 14259 жінок.

У Бахмутському повіті, крім сіл, що належали офіцерам слов'яносербських полків, серед яких виділялися багатолюдні села Депрерадовичів, Штеричів, Шевичів, Міюковичів, Юзбашів та інші, великі земельні володіння мала сім'я бахмутського коменданта Шабельського (слободи Петропавлівку та Святодмитрівку), а також дійсного таємного радника князя Трубецького, в яких проживало 3377 душ обох статей.

У 1789 р. урядом були встановлені межі для кочування татар та ногайців. Їм було суворо заборонено наближуватися «до російських помешкань, що наново заводяться».

Наприкінці XVIII - на поч. XIX ст. Новоросія зберігає значення основного району країни, що заселяється. В 1782-1795 рр. сюди прибуло 50,26% переселенців до 7 активно освоєваних губерній країни, в 1796-1811 рр. - 60,83%. В цей час в західній та південній частині повіту виникло багато слобод, заснованих колишніми запорожцями, державними й поміщицькими селянами, а також селянами-втікачами - Зуївка, Авдіївка, Харцизьке, Гришине, Селідівка, Гродівка, Добропілля та ін.

Прибулі в другій пол. XVIII – першій пол. XIX ст. в Новоросію переселенці (близько 1 млн. чол.) сприяли перетворенню краю на економічно розвинений район країни. Швидке зростання міст і виснаження вільних

резервів казенної землі підсилили роль неземлеробського руху в міста. Частіше й успішніше застосовувалася вільнонаймана праця. В Катеринославській губернії переважна частина механічного приросту припадала на державних селян (48,54%), потім йшли поміщицькі селяни (32,57%), городяни (8,66%), а також пільгові категорії населення (10,23%). На початок заселення колишніх запорізьких земель на території майбутньої Катеринославської губернії (у межах 1806 р.) існувало всього 138 населених пунктів, з яких 52 були приватновласницькими. Всього протягом 1776-1782 рр. тут було створено 91 державних і 478 поміщицьких поселень. В 1782 р. на цій території існували 180 державних і 530 приватновласницьких населених пунктів. Зниження питомої ваги приватновласницького селянства як за рахунок притоку державних переселенців, так і звільнення частини населення, що було покріпачене, та вільновідпущеників починається тут з початку XIX ст.

Про етнічний склад населення Азовської губернії можна дізнатися з матеріалів перепису населення, що проводився наприкінці 1778 р. - початку 1779 р. З 27 названих етнічних груп найчисленнішою була українська, яка складала 61,30 % від загальної чисельності населення. За нею йшли росіяни - 20,51%, після них - греки - 7,33%, вірмени - 6,13%, молдавани - 2,50 %, а на всіх інших припадало трохи більше 2% від усієї кількості мешканців краю.

В 1794 р. мешканці Катеринославського намісництва поділялися на:

- 1) тих, що платили податі;
- 2) тих, що залишалися на пільгах (до другої категорії, крім «козаків малоросійських», належали цигани, греки, вірмени, німці-колоністи);
- 3) звільнених від сплати податі.

У 1794 р. в Бахмутському повіті мешкало 17239 осіб чоловічої статі; в сусідньому Донецькому - 21441 осіб.

У 1803 р. відводяться землі офіцерам російської армії: штабам - по 1000 десятини, обер-офіцерам - по 500 дес. На початку XIX ст. збільшується, хоча і тимчасово, роль переселенського руху німців і євреїв.

У 1806 р. приватновласні селяни складали вже 44,71%, у 1808 р. - 43,02%. Питома вага приватновласного населення з 1836 по 1858 рр. скорочується з 37,80% до 31,89%. Дуже швидко ростуть міста, розвивається землеробство, скотарство, торгівля. Система сільського господарства була переважно чотирипільна, степова, зустрічалися також трипільна і двопільна системи.

У 1812-15 рр. край тимчасово втратив позиції провідного району Росії за темпами переселення через епідемію чуми, а також війну з Туреччи-

18
ною. Проте у 1812-24 рр. Бахмутський повіт офіційно стає єдиним районом дозволеного заселення.

З другої половини 1820-х рр. припиняється тривалий період інтенсивного заселення краю. Основними губерніями для виходу населення у наступне десятиріччя стали Курська, Полтавська, Чернігівська, Воронежська і Слобідсько-Українська.

Таким чином, протягом 1797-1858 рр. чоловіче населення Бахмутського повіту зросло з 24925 до 65215 чол. Українців було 71,99%, росіян – 19,06%. Потім йшли греки, німці, молдавани, євреї та ін. Росіян у Бахмутському повіті в 1859 р. нараховувалося до 20 тис. Переважно вони мешкали у невеликих селах. До значних поселень належали Лисичанськ, Скотовате, Новоекономічне, Авдіївка. Більшу частину сільського населення повіту становили казеннокоштні селяни: воєнізовані поселенці, державні селяни, колоністи. Чисельною була група «поміщицьких підданих», що працювали на користь поміщика за угодами. В середині XIX ст. в Бахмутському повіті відбувався природній приріст населення, про що свідчить збільшення старих поселень і вирівнювання в них співвідношення між чоловіками та жінками.

З дрібного селянського промислу наприкінці XVIII ст. розпочалася кам'яновугільна промисловість. В першій чверті XIX ст. виникають поміщицькі копальні. У 1825 р. в Бахмутському повіті не було відзначено наявності заводів і фабрик. В 1842 р. працювало 21 підприємство, в середньому на кожному було з них було задіяно по 5-6 робітників.

У Бахмуті мешкало в 1834 р. 6559 чол., будинків кам'яних було 6, дерев'яних - 1017, церков – 5; лавок 30, винних погребів – 5.[□] У місті й селах повіту (Железному, Ясинуватуму, Олександрівці, Голіцинівці, Селідовці, Троїцькому, Казенно-Торській Олексіївці, Луганському) в середині XIX ст. відбувалися по три-чотири ярмарки на рік.

Отже, з кінця XVIII до середини XIX ст. тривала так звана «поміщицька колонізація» краю. В цей час в етнічному відношенні більшість населення, що прибувало, становили українці, але зростає кількість переселенців із середньоросійських губерній.

1.4. Четвертий етап (друга половина XIX — початок XX ст.)

У другій половині XIX ст. в краї продовжувалися інтенсивні міграційні процеси, що були пов'язані з потребою вільних робочих рук. У «південних губерніях» місцеве селянство було неспроможне зібрати весь хліб, особливо у врожайні роки. Тимчасово сюди приходило багато «артелей» косарів. Серед більшості косарів-сезонників, які були представлені селянами цен-

тральних губерній, було багато кримінальних елементів, що рятувалися від переслідувань поліції. З таких «сезонників» вербувалася й більша частина робітників вугільних копалень Слов'яносербського та Бахмутського повітів. Яскравою ілюстрацією цього є уривок з роману «Беглые в Малороссии» (1860 р.) уродженця с. Пришиб Ізюмського повіту (Краснолиманський район) Харківської губернії, знавця реалій життя півдня імперії Г.П. Данилевського: «...З усіх кінців Росії, а з півночі особливо, йшли великими артілями найманці на південь. Вони йшли великими й малими шляхами, з косою за плечима, хлопці та дівчата, наймаючись по дорозі косарями та гребарями. Цілі села, гуртом виходячи з тісних околотків, йшли по дорогах, в пилюці й задусі, босі та голодні, в очікуванні важкої праці. Окремі артілі зливалися в загони, становлячись до справи... Було тут багато й вільних селян з квитками, й поміщицьких з паспортами; але в кожній артілі було ще більше втікачів. Праця потрібна, праця дорого коштує, рук мало, справа кипить, трава сохне, пшениця визріває, горить, наливається, осипається; як тут не прийняти втікачів, панове юристи? Ласкаво просимо! Хоч і небезпечно, та хто полічить у цьому неозорому степу? Є де попрацювати, є де й заховатися. Сховає і свій брат земляк, сховає й поміщик, коли налетить гроза у вигляді справника або станового... А поміщику та колоністу без утікача немає життя. Втікачі – народ тихий, тверезий, старанний; чисто ліверпульські пуритани в душі. Бере втікач за працю менше за вільного (...). Місця зібрання влітку всього захожого люду в степу, притон їхніх відпочинків та наймів, їх розважальні клуби, це – шинки заможних слобід та самотні постоялі двори...».¹⁹

Переважаючим заняттям жителів Бахмутського повіту було землеробство (без добрив), вирощувалися хлібні рослини, корнеплоди, стручкові, технічні та кормові культури, тютюн (головними тютюнниками були німці).

Окрім посух, землеробству шкодили ховрашки, сарана. Винищування ховрашків складало натуральну повинність населення. Земство встановлювало як чисельність ховрахів для знищення на душу населення, так і розмір штрафів. Повіт страждав від неврожаїв, особливо в 1880-1901 рр.

В повіті в 1891 р. з 5642333,5 десятин землі належало: селянським товариствам - 37,55% землі; дворянам - 31,06%; німцям-поселенцям 9,46%; грекам - 6,62 %. Селяни в особистій власності мали 3,74 % землі; купці - 2,91%; різні власники (промислові компанії та ін.) - 2,49 %; казні належало 2,32 %; товариствам селян, міщан і козаків, міщанам - 0,65 %; міським товариствам - 0,61 %; духовництву - 0,58 %; єврейським колоніям - 0,34 %. Розширення осілого населення змінило структуру господарства повіту. У другій половині

19 Фомин Н. История горной и горнозаводской промышленности. – Харьков, 1915. – С. 329-330.

ХІХ ст. розширювалися посівні площі, вдосконалювалися знаряддя праці. Пшениця, картопля, баштанні культури користувалися значним попитом. Діяли «заводи» великої рогатої худоби, розвивалося конярство, вівчарство.

Селяни розводили велику рогату худобу, коней, овець, свиней, кіз, робилися спроби розведення ангорських кіз. Прості вівці були головним чином у селян; тонкорунні - у приватних власників, що володіли великими мериносними кошарами, - складали важливу галузь господарства в Бахмутському повіті. Найголовніші бавовняні ярмарки були у Катеринославі та Бахмуті. У селян повіту в останній чверті ХІХ ст. почало переважати чотириріпільне землеробство.

Були поширені різноманітні ремесла: ткацький, шевський, столярний тощо. Розвивалися в першу чергу соляний, чумацький промисли. Значне місце в економіці краю посідало виробництво борошна. У Бахмутському повіті в другій половині ХІХ ст. частіше за все зустрічалися вітряні млини «голландського типу».

Визначення чисельності різних народів, які заселяли край в середині ХІХ ст., було справою майже неможливою, бо «населення там змішане, постійно змінюється».²⁰ Мова йшла про приблизні оцінки, згідно яким основну масу населення складали українці. В 1885 р. більшість населення повіту складала «росіяни» (тобто «великороси») та «малороси» – 176178 осіб (94,73%). Окремо значилися 227 литвинів (білорусів). Населення повіту за переписом 1897 р. становило 200177 осіб.

У другій половині ХІХ ст. починається різкий підйом промислового виробництва. Після селянської реформи 1861 р. посилювалися міграційні процеси в краї. Газета «Південний край» в 1881 р. відзначала: «потяглися землероби-працівники в нові краї, шукають землю, а піти в ряди міського пролетаріату не хочуть». Земська статистика (Губернське Бюро статистики очолював В.С.Пругавін, на статті якого посилався В.І.Ульянов у книзі «Розвиток капіталізму у Росії») зафіксувала перехід бідних селян Олександрівської волості Бахмутського повіту на працю «на заводах та копальнях» Новоросійського товариства. На Юзівському металургійному заводі працювали 425 колишніх селян Луганської, Скотоватської, Авдіївської та Олександрівської волостей повіту. Прибували на роботу на фабрики та заводи селяни з Орловської, Курської, Калузької, Тульської, Воронежської, Тамбовської губерній; з українських губерній - Харківської, Чернігівської, Полтавської, інших повітів Катеринославської губернії. В 1871 р. в регіон прибуло 82,5% робітників з чорноземного центру Росії, 15,6 % - з українських губерній та області Війсь-

20 Екатеринославская губерния с Таганрогским градоначальством. – СПб, 1863. – Т. XIII. – С.22.

ка Донського».

За даними дослідження, в сер. 1880-х рр. («Историко-статистическое описание Екатеринославской губернии», том 2 - «Бахмутский уезд» и том 3 - «Славяносербский уезд», які видані В.С.Пругавіним у 1886 р.) у Бахмутському повіті на 33 великих вугільних копальнях (не враховуючи селянські) було зайнято 5150 чол., з них 2067 чол. (40,1%) мешкали біля копалень постійно, 3083 (59,9%) приходили працювати тимчасово. Зі 1870 родин постійних працівників мешканців Бахмутського повіту було 66 родин, мешканців інших повітів Катеринославської губ. – 48 родин. Інші переважно були робітниками з Белівського повіту Тульської губ. та Болховського повіту Орловської губ. З числа тимчасових працівників 97% складали місцеві, що у вільний від польових робіт час приходили працювати на копальні. У 1880-ті рр. річний дохід селянина Курської губ. складав 60 руб., за осінньо-зимовий період він міг заробити стільки ж.

Чисельність робітників Бахмутського повіту збільшилася з 53,3 тис. у 1899 р. до 74,9 тис. у 1911 р. Таким чином, соціальний та етнічний склад повіту почав різко змінюватися.

Фабрик і заводів у Катеринославській губернії в 1892 р. було 594 з обсягом виробництва на 32 млн. руб., працювало 34 тис. робітників. Існувало заводів обробки тваринницьких продуктів (шкіряних, салотопельних, воскових та ін.) - 51 з виробництвом на 274 тис. руб.; 10 винокурних (на 445 тис. руб.); 14 пивоварних і медоварених (на 240 тис. руб.); 3 тютюнових фабрики (на 444 тис. руб.), цукровий завод (на 1 млн. руб.), 71 паровий млин (на 3.333 тис. руб.), 19 парових лісопилок (на 400 тис. руб.). Чавуноливарних і чавуноплавильних заводів було 4 з виробництвом на 22 млн. руб., де було задіяно 12 тис. робітників. Працював 31 завод з виготовлення землеробських знарядь (на 1,5 млн. руб.); трубопрокатний завод (0,5 млн. руб.); 168 цегляних і черепичних заводів (на 400 тис. руб.); 6 вапнякових заводів, 2 скляних, 3 алебастрових, 15 мінеральних вод, 10 шлюсарно-каретних, 2988 водяних і вітряних млинів (з виробництвом на 1328 тис. руб.) та ін.

Наприкінці XIX ст. сформувався Південний гірничо-промисловий район, де діяло до 300 промислових підприємств, з них 13 – металургійних, які виготовляли 60 млн. пудів металу (33% від загальноросійського обсягу). У Бахмутському та Маріупольському повітах діяли 8 металургійних заводів. У Горлівці, Дружковці, Костянтинівці, Краматорівці, Юзівці, Харцизьку, Дебальцевому були побудовані машинобудівні заводи. Розвивалися коксохімічна, содова галузі. Проводилася розробка кам'яного вугілля, солі, глин, гіпсу, марганцю, кіноварі, каменю. Біля Микитівки був найбільший у Російській імперії завод з виробництва ртуті.

Кам'яновугільних копалень у Бахмутському і Слов'яносербському повіті наприкінці XIX ст. було 61, з обсягом виробництва в 7 млн. руб., 12 тис. робітників, переважно не місцевих. У 6 селищах цих повітів велася розробка вугілля селянами (до 10 млн. пудів на рік), переважно на надільних землях. Солевидобуток у Бахмутському повіті поділявся на виварювальний і солекам'яний. У 1892 р. було вивезено солі близько 16 млн. пудів; виварювальної – 3.879 тис. пудів, кам'яної – 12.039 тис. пудів.

Повіт міг би мати судноплавну річку Сіверський Донець. По середній частині повіту проходили головні лінії Курсько-Азовської залізниці. Було прокладено Маріупольську гілку, Донецьку, Катерининську.

Велику роль в індустріалізації краю відіграв іноземний капітал. □ Природні багатства, дешева робоча сила, державні пільги приваблювали підприємців із Франції, Бельгії, Німеччини, Великої Британії, Італії. 12 металургійних заводів були засновані на кошти іноземних підприємців. Іноземні акціонерні товариства видобували до 70% вугілля в Донбасі, іноземні капітали працювали в машинобудівній, содовій, скляній галузях. У 1900 р. на території Донецького басейну діяло 4 Товариства солевидобування, з них 2 були іноземні (голландське та французьке), володіли трьома копальнями з п'яти в басейні, в них працювали 870 робітників. Із 22.610.065 пудів кам'яної солі, видобутої у Донецькому басейні в 1900 р., підприємства з іноземним капіталом видобули 17.886.752 пудів, що становило 79%, а в Російській імперії, з загального обсягу 119.111.000 пудів, - 15%. Промислове виробництво Бахмутського повіту можна назвати «міжнародним». Так, в 1895 р. дворянин грек Адріан Ілліч Мазаракі, бахмутський купець 2-ї гільдії німець Карл Христофорович Шейблер зазначені серед головних акціонерів «Товариства заводу вогнетривких виробів М.О. Ковалевського». Керівником заводу був гірничий інженер прибалт Ф.С. Ермансон. В 1914 р. завідуючим комерційною частиною був англієць Уайтховен, головою Правління - німець генерал М.М. Гельмгольц. Серед акціонерів були іудеї О.Л. Звенигородський (Сімферополь), Л.Б. Гаркаві (Катеринослав), М.Ю. Карпас (Катеринослав), М.В. Майданський (Катеринослав), німці - Ф.С. Ермансон (Рига), Ема Шейблер (Петербург), поляки - Казимир Мсцихович (Юрїївський завод, Катеринослав), Теофіл Вдзінковський (Часів Яр), швед - С.А. Сундгрєн (Луганськ).

Заняттями населення, окрім робіт в економіях, на заводах, були: підвезення до залізниць на волах вугілля, солі, металів, хліба; робота на річкових пристанях. З кустарних промислів, взагалі не особливо розвинених, головними були: ковальсько-слюсарний з оборотом в 350 тис. руб., шкіряно-кушнірський (на 26 тис. руб.), гончарний (на 25 тис. руб.), бондарський (на 50 тис. руб.), ткацький: вироблення прядивного і льняного полотна, селянських

килимів, ряднів з очосів конопель, грубого сукна з овечої шерсті.

Навколо підприємств формувалися робітничі селища, які згодом перетворювалися на міста. Так, у 1870 р. в робітничому селищі при заводі Дж. Юза мешкали 42 родини, 164 особи. У Юзівці в 1884 р. мешкало вже 5494 осіб (з них - більше 300 іноземців).

Місцеве українське населення надавало перевагу землеробству, тому не дуже охоче йшло працювати на промислові підприємства. На копальнях Бахмутського повіту працювало 27 іноземних родин (76 осіб). Серед робітників Юзівського заводу в 1913 р. жителів Бахмутського повіту було лише 21,6%, з інших восьми повітів Катеринославської губ. - 11%, жителів центральних губерній Росії - (Орловської, Володимирської, Калузької, Смоленської, Рязанської, Тамбовської, Костромської, Нижегородської, Тульської, Ярославської) — 26%, жителів південних та південно-західних губерній (Області Війська Донського, Воронежської, Курської, Київської, Чернігівської, Таврійської, Харківської, Херсонської, Полтавської) — 17,4%, іноземців — 5%.

Протягом останньої чверті ХІХ ст у Бахмутському повіті земство мало проблеми з навалою сезонних робітників, що впливало як на рівень зайнятості населення, рівень злочинності так і на епідеміологічний стан краю. Катеринославське санітарне відділення у 1902 р. відзначало прибуття 203 партій з 11222 робітників (82,8% - з Харківської, 8,9% - з Курської губерній). Прибульці приносили з собою холеру, віспу, дизентерію, сухоти.

У 1908 р. населення Бахмутського повіту становило 546,6 тис. чол., в тому числі 240,5 тис. прибулих з інших регіонів держави. У повіті тоді мешкали громади євреїв (до 6,7 тис.), німців (до 200 чол.), татар (до 200 чол.), поляків (до 300 чол.), представників інших народів. У 1913 р. в Бахмуті мешкало: «росіян» - 21 тис. чол, євреїв - 6,38 тис., поляків - 113, німців - 76, татар - 89, іноземних підданих – 104 чол.

Для порівняння з іншими повітами варто навести такі дані 1913 р.: українці, становлячи більшість по всій губернії, переважали у Новомосковському, Верхньодніпровському, Слов'яносербському та Катеринославському повітах. Значна кількість росіян жила у Бахмутському, Павлоградському. Німців-колоністів було найбільше в Катеринославському та Олександрівському; волохів та молдаван - в Слов'яносербському, Бахмутському та частково Катеринославському, греків - в Маріупольському, болгар - у Слов'яносербському, поляків - у Олександрівському, Катеринославському та частково Бахмутському, кількість євреїв була приблизно однаковою в усіх повітах губернії. Площа Бахмутського повіту у 1914 р. складала 82.360.602 десятини. З них: грекам належали 1520 дес., німцям – 120177 дес., євреям – 784 дес.

Міграційні процеси в Бахмутському повіті посилювалися за часи «столипін-

ської реформи».

Г.О. Смекалов як представник від губернського Правління зустрівся з заступником міністра МВС Нивицьким. Керуючим переселенською справою був Г. Глинка. Від повіту на нараді був присутній агент Єфімцев.

Великі села - Гришино, Государев Байрак, Троїцьке Луганське, Селідово переходили на отруби та хутори з невелики наділами. Вести господарство їм було складно. 926 селян готові були переселятися навіть без позики держави.

Управа мала свого агента не тільки Бахмуті, але і в Алтайському окрузі, Акмолинській, Тургайській, Семиреченській областях. Витрати становили до 12 тис. руб. Інші повіти губернії не мали такої організації.

18 березня 1910 р. дозвіл на переселення був отриманий на Балаганський повіт Іркутської губернії, Нерчинський округ Забайкалля.

В 1913 р. земство направило на нові місця 595 «ходоків», допомогло переселенню 1129 родин (7903 чол), у 1914 р. нараховувалося 644 «ходоків», переселилося 997 родин (5004 чол.). За 2 роки 27 родин повернулося в повіт.

В 1914 р. гласний земства Антон Михайлович Мішенев відвідав Томськ, Акмолинський район і вивчив становище переселенців з Бахмутського повіту.

Таким чином, міграційні процеси та суттєве збільшення населення краю в другій половині XIX — на початку XX ст. були пов'язані як із природним приростом населення, так і з міграційними процесами внаслідок розвитку промислового виробництва, реформами, скасуванням кріпацтва. Більшість населення становили українці, але збільшився відсоток інших етнічних груп.

Розділ 2. Поява в краї та заняття груп національних меншин.

2.1. Народи балкансько-дунайського регіону, поляки

Переселенню представників різних народів із європейських держав у «дикі місця» сприяла відданість православної вірі, яка, за словами Л. Шабельського, «раніше привернула малоросіян під скипетр Олексія Михайловича, а під час правління Єлизавети Петрівни надихала сербів», які з 1700 р. були підданими Австрійської імперії.

Початок масового переселення сербів у Російську імперію поклав Петро I, хоча до і того були випадки переселення окремих представників сербського народу. При створенні флоту цар віддав наказ про відбір досвідчених матросів, що говорили на слов'янських мовах. До Росії прибували серби з турецьких володінь, були вихідці з Австрійської імперії.

У 1715 р. Петро I наказав виділити в Київській та Азовській губерніях місця для поселення молдавських, волоських і сербських офіцерів та солдатів і встановити їм відповідне жалування. 27 жовтня 1723 р. Петро I видав Грамоту майорові Івану Албанезу, сербському емігрантові, на закликання військових із підданих Австрійського цісаря. Він гарантував переселенцям платню відповідно чину, а також земельні угіддя. У 1724 р. Албанез повернувся до Києва, з ним прибули перші 20 чоловік. Було створено Сербський гусарський полк. Князь фельдмаршал Голіцин у 1729 р. поселив 600 сербів між Тором і Українською лінією. До цих поселень 10 травня 1732 р. повернулися серби, що брали участь у персидському поході. Граф фон Вейсбах домігся утримання їх за велінням Анни Іоанівни на кошти місцевого українського населення.

У 1737 р. був створений Бахмутський гусарський полк, повелено було «приймати... скільки можна дістати волохів». У 1738 р. полк було перетворено на Волоський корпус князя Кантеміра. З 19 серпня 1740 р. в корпусі було 948 волохів, з 14 вересня 1741 р. він називався Десятиротний Молдавський гусарський полк.

Царський уряд намагався заселити райони країни, поруч із турецькими кордонами та запорізькими землями, іноземними військовими поселенцями (молдаванами, сербами, болгарами та ін.) з метою захисту російських кордонів. Полковник Іван Самуїлович Хорват фон Куртіх (Хуртич), родом з Петервандейна (Австрія), звернувся до російського посла обер-гофмаршала Бестужева-Рюміна про прийняття на поселення в Російській імперії сербів, словенців, болгар, греків. Імператриця Єлизавета Рескриптом від 15 липня 1751 р. це дозволила, були виділені землі від р. Синюхи до р. Інгульця. У жовтні 1751 р. до Києва прибув загін сербів (218 чол. з родинами) і зимував там. У грудні Хорват перебував у Петербурзі в Сенаті, зрештою за його клопотання територія для переселенців була виділена імператорською Грамотою від 11 січня 1752 р. Ця місцевість отримала назву «Нова Сербія», поселення повинні було мати землеробсько-військовий характер. До кінця року в Києві було вже 812 сербів. Вони зіткнулися з безліччю проблем: невлаштованість, злидні та недружні стосунки з українськими козаками. До корпусу Хорвата увійшло 620 родин. 5 квітня 1753 р. їм від імператриці був виданий Привілей. Поляків приймати було заборонено. На р. Інгул будувалася фортеця св. Єлизавети, гетьману К. Розумовському наказано було надати 2000 козаків, але прибуло лише кілька сотень. Козаки готували будівельні матеріали в Чорному лісі на р. Тясмин, артилерію передали зі Старо-Самарської, Кам'янської та Переволочної паланок. Хорват створив Сербський кінний та Пандурський піхотний полки, за «Прівілеєм» 1755 р. з нежонатих переселенців - Болгарський і Македонський гусарські полки. Нове місто Новомирго-

род стало штаб-квартирою Хорвата. Там поселили македонців у 1756 р.

У 1752 р. на службу прибули дві нові групи переселенців під керівництвом полковника Живана (Івана) Шевича і підполковника Райко (Родивона) Депрерадовича (у 1722 р. Стоян Прерадович був зведений імператором Карлом VI у дворянство Угорського королівства). Щоб підкреслити свою дворянську гідність, Р. Прерадович додав до свого прізвища за французьким зразком частку «де». Шевич і Депрерадович, вірогідно, почали свою службу під прапорами принця Савойського, який заснував в Австрії військові прикордонні поселення. А. Матковський зазначає, що їх загітував Микола Чорба, проте сам не зміг очолити переселенців.

17 травня 1753 р. Єлизавета II наказала «приймати на поселення... людей не тільки сербської, болгарської, македонської та волоської націй, але й албанської, далматської, чорногорської, герцоговинської, боснійської, хорватської, славонської та арнаутської націй».

Указом Сенату від 23 травня 1753 р. прибулим була відведена територія між річками Бахмутом і Луганню, на правому березі Сіверського Дінця, в 45 верстах від Старої Української лінії зі штаб-квартирою в Бахмуті. Нове утворення отримало назву Слов'яносербія. За виконання умов заселення, будівництво шанців відповідав інженер-підполковник Бібіков.²¹ Генерал-майор артилерії Глебов повинен був контролювати життя сербів.

Умови поселення містилися в інструкції імператриці Єлизавети, наданій Бібікову. Серед головних її пунктів зазначалося:

«1. Шевича та Прерадовича з народами, що виходять, селити від Бахмута до р. Лугані, в призначених від ліній укріплених редутами, місцях, а саме: почати від Бахмута через верхів'я р. Санжарівки та до верхів'їв рік Міуса та Білої, а від тих за призначеною по ланд-карті червоній лінії та Лугані, не пускаючи їх на цю сторону Дінця, в яких місцях, як за міркуванням Військової Колегії призначено, того народу, за прикладом Ново-Сербії, до трьох тисяч, а з видаванням у степ і до 5000 поселено бути може, і коли понад призначеного того народу збільшиться, тоді селити, видаючись у степ, скільки вільних та придатних місць вистачить. А оскільки вони, поміж собою сперечаючись, обидва просять про поселення біля Бахмута, того заради землю їм під поселення відвести: від Бахмута - Прерадовичу, через його до Росії в'їзду першість та старшинство, а Шевичу - від Лугані, а в розподілenni тих земель під роти чинити у всьому проти здійсненого в Ново-Сербії визначення неодмінно.

2. Після прибуття на перший час, поки на поселення відправляться, розташувати усіх у Бахмуті та навколо по селах того ж часу на квартири. Не

зволікаючи, Вам, інженер-полковнику, визначену до того часу землю почати відводити (...) Відвести кожному за пропорцією двотисячного полку (...)

3. Ті, що є нині в тих місцях великоросійських та слобідських полків житла, які за іменним Її Імператорської Величності указом мають бути зведені всередину російських земель, нині залишити до указу, тому що (...) можна в тих житлах, під час заселення та будівництва свого, мати квартири, потрібний для землеробства реманент діставати, також насіння та решту купувати (...).²²

Наказувалося слідкувати за тим, щоб відведені землі «одними офіцерами не заселялися». Шанцями керували «ротний наглядач» з «ротним двором» - Правлінням. Крім польових укріплень - шанців, для охорони поселень з півдня, південного заходу й південного сходу були організовані польові караули, облаштовані редути. На водоподілі річок Луганчика, Білої Лугані (нині р. Біла) та Міуса, планувалося побудувати фортецю.

Шевич і Депрерадович створили 2 гусарські та 2 пікнерські полки. Бахмутський козацький полк увійшов до нового утворення. Майор Лупул-Зверев та полковник Штерич привели з Молдавії своїх людей.

Полки були нечисельні: під керівництвом Депрерадовича знаходилося 199 гусар, 2 священики і лікар. З гусарами проживали 103 дружини і 118 дітей. У Шевича було 631 особа, з них - 278 стройових гусар. Національний склад полку Депрерадовича був наступний: сербів - 72, волохів (румун) - 41, угорців - 22, молдаван - 10, болгар - 9, по 4 - македонців і трансильванців, моравець (чех), цісарець (австрієць), українець, росіянин та охрещений єврей Р. Депрерадович забезпечував охорону від нападів ногайців правого берега Сіверського Дінця.

Кожна рота створювала окремий населений пункт, який мав свої укріплення (шанець). Серби розташували 11 рот на Дінці і 5 – на річці Лугані.

Слов'яносербія, що займала територію вздовж правого берега Сіверського Дінця між річками Бахмутом та Луганню, на сході межувала з Землею Війська Донського, на заході - з Запоріжжям, на півночі - з Слобожанщиною, на півдні — з володіннями Кримського ханства.

З часу поселення сербів до початку правління Катерини II в краї виникло більше 200 сіл, хуторів. Слов'яносербія була пізніше включена до складу Бахмутського і Слов'яносербського повітів. До середини 1755 р. тут значилося 1513 переселенців (1101 ч.с. та 412 ж.с.), серед них: сербів - 38%, волохів – 23%, болгар – 8%, українців – 22%.

В команді Шевича разом нараховувалося 799 осіб (611 ч.с., 188 ж.с.), в Депрерадовича – 714 осіб (490 ч.с., 224 ж.с.). Завдяки тому, що уряд дозволив

22 Отчет Бахмутской уездной земской управы за 1914 г. – Бахмут, 1915. – С. 5.

приймати українців та молдаван, населення в 1763 р. в Бахмутському повіті збільшилося до 5924 осіб ч.с., в Слов'яносербському – до 4152 осіб ч.с. Іноземних вихідців із загального числа 10076 осіб ч.с. було 3992 (2627 молдаван і 378 сербів), решту склали українці.²³

Через малочисельність у 1764 р. обидва полки були об'єднані в один, який отримав назву Бахмутського гусарського із загальною нумерацією рот, яких було всього 16. В 1765 р. до складу полку увійшов Молдавський гусарський полк.

В різних документах щодо розміщення рот є різні дані, що пов'язано з пізнішим злиттям полків Шевича та Депрерадовича в один полк та розміщенням пізніше інших гусарських рот. Значилися: в полку Депрерадовича - 1-а рота шанця Серебрянського (нинішнє с. Серебрянка, з 1760 р. в селі діяла церква); 2-а рота - шанця Вергунського (в плані 1778 р. - с. Луганське); 3-я рота - шанця Біленької (1778 р. - с. Верхнє Лисичанської волості); 4-та рота - шанця Красного Яру (1778 р. – с. Калиновське Троїцької волості); 5-та рота – шанця Привільного (с. Привільне Рубіжанської волості), 6-а рота - шанця Кримської Ями, або Кримського Броду (1778 р. - с. Нижнє Слов'яносербського повіту); 7-а рота - шанця Нижньої Біленької (1778 р. – с. Камишеваха); 8-а рота - шанця Підгорного (1778 р. - с. Білогорівка Слов'яносербського повіту), що в 1784-1817 рр. носив назву Донецьк, потім був перейменований на Слов'яносербськ; 9-а рота - шанця Жовтого Яру (1778 р. – «наново проєктована на місці с. Государів Байрак»), с. Жовте; 10-а рота - шанця Кам'яньського, с. Кам'яний Брід; 11-та рота - шанця Черкаського Яру, с. Черкаське; 12-а рота - шанця Хорошого Яру, с. Хороше; 13-а рота - шанця Іванівського (з 1885 р. - с. Калинівка); 14-а рота - шанця Картамишевського (з 1885 р. - с. Троїцьке), 15 і 16-а роти - шанця Луганського (з 1885 р. - с. Луганське).

Окрім рот відбулося формування поселень на базі власних хуторів офіцерів: Миколаївка (Прерадовича), Сентянівка (Сентеніна), Родаково (Родакова). Пізніше сини Родивона Депрерадовича зайняли землі вгору по обох берегах р. Бахмут. Олексій Родивонович заснував маєтки Туренковка-Деконська, а між Переїзним і Родивонівкою з'явився маєток Красногорівка-Соколівка.

Генерал-лейтенант Іван Хорват фон Куртих, генерал-майори Іван Шевич, Райко Депрерадович були в 1753-64 рр. намісниками Новоросійського краю. В Бахмуті до 1764 р. знаходилася Слов'яносербська Комісія, підпорядкована Військовій Колегії.

Райко Депрерадович з 1754 р. командував Волоським гусарським поселеним полком. Він помер в 1764 р.. Похований у Серебрянській церкві. Того ж

року за рішенням Катерини II сербські полки були об'єднані в Бахмутський гусарський полк.

До 1762 р. населення Слов'яносербії складало 10076 осіб.

У 1760-70 рр. вихідці з Молдавії, Валахії, Сербії, Чорногорії осідали переважно на території Бахмутського повіту. В 1763 р. частка молдаван та волохів у повіті склала 17,08%.

На поселення сербів уряд виділив 700 тис. рублів, але Хорват, Шевич, Депрерадович їх витратили не за призначенням, не створивши, як були зобов'язані, 4 чотиридесятитисячних полки. Надійшли скарги до уряду від Муравйова, архімандрита Софронія, ревизора Сенату полковника Спехинського про свавілля Хорвата. Катерина II усунула його від командування корпусом, призначила Комісію у складі Микити та Петра Наніних, генерал-губернатора Київського Глебова, генерал-фельдцехмейстера Вельбоса, сенатора Попова, віце-президента Військової колегії та генерал-поручика Мельгунова. За наслідками роботи Комісії Катерина II утворила Новоросійську губернію. Можливо, від хвилювань та загрози очікування суду невдовзі помер І.Шевич.

З 1753 по 1764 рр. Слов'яносербія існувала як автономна одиниця з центром в м. Бахмут і підпорядковувалася безпосередньо Сенату і Російській Військовій Колегії. В 1764 р. уряд ліквідував Слов'яносербію і включив її разом з Українською лінією до складу Катерининської провінції Новоросійської губернії. Згідно з «Планом заселення Слов'яносербії», затвердженим 11 червня 1764 р., вся її територія поділялася на 140 округів з 20 тис. десятин землі у кожному. 108 округів призначалися для військовослужбовців, 32 – для селян. Земельні пожалування військовим визначалися в залежності від звання: полковник гусарського полку отримував 416 дес., підполковник – 260, прима-майор – 208, секунд-майор – 182, капітан – 156, полковий квартирмейстер, ад'ютант, аудитор, комісар, лікар, поручик і прапорщик – по 104 дес.; підлікар, провіантмейстер, обозний, наглядач хворих, полковий писар, штабний сурмач, вахтмістр, слюсар – 52 дес.; всі інші, в т.ч. гусари – по 26 десятин.

Генерал-губернатором Новоросії був призначений О. Мельгунов, його заступником - генерал-майор Ісаков, довіреним представником від сербів став полковник Зорич. Полки Шевича і Депрерадовича, які мали 1262 вояків, були 11 і 22 липня 1764 р. об'єднані в Бахмутський гусарський полк, що складався з 16 рот. Бахмутський козацький полк, в якому здавна служили місцеві жителі, було перейменовано на Луганський пікінерський. З поселених піхотних сербських полків створили Дніпровський (біля Дніпра) та Донецький (на Міусі) полки.

У Донецькому пікінерському полку (роти Парасковейська, Петровська,

Бельовська, Рязьська, Козловська, Нехорощанська, Маяцька, Царицевська, Патагорська, Орлицька), військових поселенців було: чоловіків - 5182, жінок - 5212.

Указом Катерини II 8 травня 1765 р. було сформовано ескадронні полки: сербський (Ніжин), молдавський (Київ), грузинський, угорський (в центральній Росії). Сербські офіцери з родинами залишилися у Хорвата, Шевіча та Депрерадовіча в поселених полках.

Багато сербів загинули від хвороб під час переселення (негативно позначилася зміна клімату: переселенці не витримували жорстоких морозів, хуртовин) та в 1768 р., в «годину лихоліття», коли відбувся спустошливий напад на Бахмутську провінцію кримських татар.

У документах архіву Катеринославської Духовної Консисторії існували відомості, що в 1760-70 рр., утискувані турками, народ та духівництво тисячами чоловік рятувалися з Молдавії та Валахії, Сербії та Чорногорії. Яси та Фокшани в 1765 р. зпорожніли. Митрополит Хотинський та всього узбережжя Дунайського Даниїл, що жив у Бендерському Успенському монастирі, закликав та благословляв молдаван та волохів рішуче переселятися до Росії, до православної спільноти, під опіку православного царя.

Переселення більшості волохів та молдаван відбувалося саме в Бахмутський повіт. Біля 1772 р. завдяки мігрантам багатолюдними стали села Троїцьке, Калинівка, Государів Байрак, Землянки, Корсунь, Привільне та Верхне. Цього разу уряд не брав на себе обтяжливих обов'язків по відношенню до нових переселенців, надавши їм тільки невелику допомогу під час подорожі, розселивши їх на місці на правах державних селян. Значна частина цих волосько-молдаванських поселень утворилася на місці рот полку Депрерадовіча, де продовжували жити залишки їх мешканців – серби, болгари, чорногорці, албанці, хорвати, поляки. Сюди ж переселяли, за розпорядженням уряду, полонених турків, татар, а пізніше й «литвинів» з Чернігівської губернії. Переважаючим етнічним елементом були молдавани, тому представники інших народів, з часом, майже повністю ними асимілювалися. Між волохами й молдаванами не помічалася жодної різниці: самі молдавани вважали себе волохами, а волохи – молдаванами. В ці ж села «приселяли» українських козаків, селян та міщан, а також поляків.

На початку 1770-х рр. Бахмутським гусарським полком командував прем'єр-майор Штерич, який отримав право торгівлі. В 1771-73 рр. у маєтках Штерича поселилися 3595 молдаван і волохів, що здалися в полон під час чергової російсько-турецької війни. 487 з них вступили до Бахмутського полку. 24 грудня 1776 р. полк був розформований, бо були утворені 9 нових гусарських полків із національним забарвленням.

У 1774 р. Катерина II наказала Г. Потьомкіну, в зв'язку з приготуваннями до святкування укладення миру з Турцією, сформувати для її власної варті лейб-гусарський ескадрон та 2 козаці команди. 19 лютого 1775 р. прем'єр-майор Бахмутського гусарського полку Штерич був відряджений у Новоросію для відбору в лейб-гусарський ескадрон з Чорного, Жовтого, Молдавського, Валашського и Сербського гусарських полків 130 нижніх чинів.

У 1776 р. для захисту південних кордонів з Бахмутського, Угорського, Валашського, Жовтого, Молдаванського, Сербського та Чорного полків та ескадронів, що залишилися від розформованих Грузинського гусарського полку та Московського легіону, на території Азовської та Новоросійської губерній були утворені нові гусарські поселені полки: Болгарський, Валашський, Угорський, Далматський, Іллірійський, Македонський, Молдаванський, Сербський та Слов'янський. У 1783-1784 рр. усі вони, крім Лейб-гусарського ескадрону, були переформовані у легкокінні та втратили характер іррегулярних поселених частин.

Прізвища Арнаутов, Хорватов та ін. зустрічаються у повіті в ХІХ - на поч. ХХ ст. Історія Слов'яносербії відбилася й у топоніміці краю (Молдаванський Яр, Хорватський Яр, Родивонівка, Штерівка, Георгієвка).

Поляків особливими указами 1752 р. було заборонено приймати в Новоросію. Після 1777 р. командир Сербського гусарського полку Жандр вивів із Польщі 40 шляхетських родин, які були поселені в Бахмутському повіті. Іншим особам було доручено набирати в Самарський та Бахмутський гусарські полки не тільки безземельну польську шляхту, але й тих, хто після Конфедератської війни (1768-1770 рр.) перебували військовополоненими в Оренбурзькій і Тобольській губерніях. Для їх виклику був відряджений поручик Бахмутського гусарського полку Давидов, він привів із собою 1220 чол. Більшість із них потім загинули у війнах, в яких постійно брала участь Російська імперія.

У 1840-х рр. до державних поселень Бахмутського повіту було приписано велику партію поляків-чиншовиків. Ті з них, хто був ще живий на момент складення земських статистичних відомостей у сер. 1880-х рр., розповідали, що вони були зібрані з різних кінців Польщі та до 1844 р. жили на «землі князя Веденштейна» (Вітгенштейна) та інших землевласників Одеського повіту. Поляки, які в 1844 р. були поселені в с. Луганському, говорили в той же час, що вони є вихідцями з Каменець-Подільської губернії. За користування присадибною та орною землею вони мали сплачувати поміщикам чинш (оброк): той, що не мав худоби – 3 руб.; той, хто мав 1 плуг волів – 6 руб., а 2 плуга – вдвічі більше, причому перші наділялися 1 дес. землі, другі – 3 дес., і т. ін. Понад визначеної платні за землю, чиншовики виконували різні роботи при

цукровому та винокурному заводах поміщика. Ці умови видавалися їм важкими. Тому вони прохали уряд переселити їх на вільні казенні землі. Селянам-полякам було дозволено оселитися в Бахмутському повіті, уряд наказав видати їм на переселення допомогу від казни по 3 руб. на місяць на ревізьку душу, дозволивши користуватися безкоштовно під час подорожі підножним кормом для худоби, обивательськими підводами для перевезення малолітніх, старих, немічних та домашнього скарбу. В 1844 р., перед Вознесінням, 4000 переселенців вирушили в дорогу, на 300 підводах, з яких їхніх власних було лише 50, і за 2 місяці, перед святом Петра і Павла прибули до с. Андріївки на р. Вовчій. Тут їх зустрів окружний начальник Яснопольський, і за бажанням переселенців, розвів їх по всіх казенних поселеннях. На час складення відомостей 1886 р. більшість з нащадків переселенців мешкали бідно, «внаслідок незвички до землеробської праці», деякі займалися ремеслами». Відбувалося переселення до сіл Бахмутського повіту також після повстань 1830-31 рр. та 1863-64 рр. З'являлося багато десятків польських родин, як таких, що «приймали участь у заколотах». [□] Можливо, їх нащадки носять зараз прізвища Радковських, Марецьких, Герцовських у с. Красне Артемівського району.

У 1885 р. поляків у повіті налічувалося 1390.

Рескриптами від 23 травня, 24 червня, 6 жовтня 1792 р. були віддані розпорядження про поселення 1155 арнаутів (албанців), що знаходилися у купецькому стані, у Бахмутському та Донецькому повітах.

Цікавими є відомості про заселення окремих сіл. Так, у с. Государів Байрак (місці розташування 9-ї роти полку Депрерадовича) були поселені в 1772 р. волохи та молдавани. Їх було настільки багато, що в II пол. XIX ст. багато жителів села або зовсім не розмовляли по-українськи чи по-російськи, або розмовляли погано. За легендою у часи їх переселення в Байрацькому лісі жили розбійники, які брали данину з чумаків.

Село Луганське за переказами старожилів, зібраними ще в 1880-х рр., знаходиться «при великому Бахмутському шляху», - одне з найстаріших сіл Бахмутського повіту, утворення його можливо співпадає з виникненням Бахмуту. В 1754 р. тут була розташована 2-га рота полку Р. Депрерадовича. В 1772 р. у великій кількості були поселені волохи та молдавани, пізніше розквартировані 15 та 16 роти Гусарського Молдавського Слобідського полку, тому село назвали також 15-ю ротою. На сільському цвинтарі у XXI ст. зберігся кам'яний хрест з написом «Василь Волошин 1797». Після взяття Очаківської фортеці у селі також були поселені кілька родин полонених турків, у 1878 р. – 10 родин великоросів з Курської губернії, у 1844 р. – до 200 родин поляків.

У с. Троїцьке партія молдаван і волохів складала понад 60 родин, їхні будівлі утворили дві вулиці по р. Лугані. З часом до них стали переселятися

волоські родини з сіл Луганське, Калинівка, Серебрянка та зі Слов'яносербського повіту, де вони, за їхніми словами, «були незаконно закріпачені поміщицею Шевич».

Треба відмітити, що за земськими статистичними даними, складеними В.С. Пругавіним у 1886 р., молдавани й волохи Бахмутського повіту (4869 осіб) та румуни (3) розподілялися окремо.

Досить звичайно натомість виглядало, що, незважаючи на Укази від 16 грудня 1764 і 19 грудня 1765 рр., які забороняли переїзд «вільних малоросіян» без «білетів» з одного місця на інше та відсутність сплати подушної податі, офіцери Бахмутського гусарського полку, виправдовуючись незнанням законів, приймали без застережень на поселення в свої маєтки українських селян.

У 1767 р. серби-офіцери прохали уряд залишити за ними земельні володіння («скільки дикої землі розорали або вільними заселили»), дати право заселяти «вільними малоросами або прикупними», не збільшувати подушну подать, закріпити право на винокуріння в «дачах».

Серби в II-й пол. XVIII ст. мали право без мита торгувати хлібом, горілкою, кіньми через митниці у Орликові, Царичанах, Бахмуті, Ізюмі, Луганській станиці. Татарам серби продавали чавунний та залізний посуд, цвяхи, полотно, мотузки та канати, паюсну ікру, коров'яче та овече масло, китайку, худобу. Ввозили бавовняні та прості тканини, нашатир, ладан, сухі фрукти.

Поміщик О.Штерич наприкінці 1791 р. заклав у маєтку на р. Білій, в 22 верстах від Луганського ливарного заводу, вугільну копальню.

Серед відставних військових – землевласників Бахмутського повіту з 1861 по 1900 рр. значилися: гвардії поручик Єгор Васильович Депрерадович (Родивонівка), майор Мессарош (Серебрянка).

2.2. Грузини, греки, вірмени

Грузини з'явилися в південноукраїнських степах за часів правління Анни Іоаннівни. Грузинський правитель Вахтанг VI під тиском турків та персів в середині 1720-х рр. зі своєю родиною, князями та слугами переселився до Росії під опіку царя. В 1738 р. була створена особлива гусарська рота з грузин. 25 березня 1738 р. урядом було видано Указ про пожалування військовим у Малоросії казенних сіл. Грузини-втікачі з турецького та перського полону приходили в ці місця з півдня, згодом відбувалася їх вербовка в грузинську роту.²⁴

З метою підриву економіки Кримського ханства, уряд Російської імперії

²⁴ Там же. – С.94.

санкціонував виїзд з його території греків, вірмен, болгар та інших православних народів. За сприяння Преосвященного Ігнатія виборні жителі з різних селищ Криму 16 червня 1778 р. відправили з Бахчисараю прохання імператриці Катерини II, виявивши бажання й готовність «перейти на вічні часи у підданство Росії і на нове місце проживання». В серпні 1778 р. почався перехід в Азовську губернію християн (греків і вірмен) з Кримського ханства.

У 1778 р. з Криму в Приазов'я О.В. Суворовим було виведено 31098 греків, вірмен, грузин, що осіли на території від Берди до Кальміусу. Греки, що поділялися за мовою на греко-урумів (ромейів) і греко-татар, заснували в Приазов'ї 23 поселення: Афіни, Візантія, Сартана, Янісоль, Чердакли, Стила, Мангуш, Бугас, Каракуба, Чермалик, Бешево, Ялта, Урзуф та ін. Центром грецьких поселень стало нове місто Маріуполь.

У травні і листопаді 1779 р. були опубліковані «Даровані грамоти християнам грецького і вірменського закону, що вийшли з Криму в Азовську губернію на поселення». Грекам пропонувалося відвести землі по річках і по узбережжі Азовського моря. Купців, ремісників передбачалося поселити в місцях, зручних для торгівлі. Але греки чинили опір цьому варіанту, тому що запропоновані землі були не дуже зручні для землеробства, греки були налаштовані йти далі на південь, де були родючіші землі. Катерина погодилася з проханням греків про виділення їм нових земель.

На вихід із Криму християн царським урядом було витрачено 75092 руб., крім того, 100 тис. руб. у вигляді компенсації («за втрату підданих») отримали кримський хан, його брати, беї та мурзи.

Ордером князя Г.О.Потьомкіна від 29 вересня 1779 р. були визначені нові межі земель для поселення греків. Місто для купців і міщан греки повинні були будувати в гирлі р. Кальміус. Але тут вже було намічено до будівництва місто Павловськ на честь сина Катерини. Нове місце для спорудження міста греків влаштовувало: був вихід в Азовське море. Вони хотіли назвати своє місто на честь чудотворної ікони Святої Марії. В гирлі р. Вовчої, де греки відмовилися селитися, передбачалося будівництво міста з назвою на честь невістки Катерини великої княгині Марії. Потьомкін поміняв назви містам. Землі для поселення греків були подекуди вже заселені. Поселенцям, що проживали тут, дозволили залишитися на місці лише зиму 1779 й літо 1780 рр. на період для збору врожаю. За покинуті споруди вони отримували від держави компенсацію. Вийняток становили млини - вони були греками викуплені.

Греки зіткнулися з великими труднощами. Адміністрація губернії виявилася неготовою до прийому десятків тисяч переселенців. Особливо важке становище спричинили осінні холоди. Багатьох будинків і сіл, в яких повинні

мали заселитися греки, просто ще не було збудовано. Помічник О.В. Суворова в переселенні греків Азовський губернатор О.В. Чертков отримав від Потьомкіна грамоту, в якій було сказано, що в зв'язку з приходом осені та неможливістю для переселенців звести будинки до зими необхідно надати переселенцям квартири в Бахмутському повіті, в містах Тор, Маяки, Райгородок. Не витрачаючи часу, туди мусять перебраться багаті селяни самі, інші на казенних волах. Охочим не заборонялося залишитися на місці. Греків розселяли переважно в Бахмутській провінції по селах і зимівниках, в самому Бахмуті, а також на землях Самарської паланки. В одну хату селили по 2-3 родини. Багато переселенців розселити не вдалося і люди вимушені були мешкати на возах, кочуючи з місця на місце. Багато греків померли внаслідок нестерпного холоду зимою 1779-1780 рр.²⁵

За повідомленнями О.Суворова, з Криму виїхало 18335 греків, 12383 вірмен, 219 грузин, 161 волох (молдованин). Всього з Криму було виведено 8200 родин. До початку 1780-х рр. у Олександрівському повіті переважало грецьке, в Ростовському - вірменське населення.

Після переходу на нове місце проживання в 1778 р. греки та вірмени звільнялися на десять років від сплати податків державі. По закінченню цього терміну встановлювався розмір податків для різних груп поселенців: купці повинні були платити 1% з рубля, цехові і міщани - по 2 рублі з двору; селяни - по 5 копійок з десятини. Кожному встановлювався наділ в 30 десятин. Все їх майно перевозилося за рахунок казни; безмайнові «поселяни» в перший рік користувалися продовольством, насінням на посів і робочою худобою, але за умови повернення цих коштів в казну протягом 10 років; держава будувала будинки; переселенці звільнялися «від військових постоїв» і «дачі у військо рекрутів» (звільнення греків від рекрутської повинності на 100 років, пільга діяла 95 років, була скасована в 1874 р.). У 1779-1780 рр. переселенцям грекам і вірменам видали 612 пар волів, 144 коней, 33 корови, 483 вози, 102 плуги і 1570 чвертей хліба. Для них було побудовано на кошти казни 5294 будинків і комор. Всього на утриманні держави знаходилося 24501 чол. із загального числа 30 156 переселенців. Основну статтю прибутків грецьких господарств становило тваринництво. На одну грецьку родину в 1820-ті рр. припадало 6 коней, понад 20 голів великої рогатої худоби, біля 50 овець.

В 1794 р. після переселення греків та вірмен іншим народам було наказано селитися в Бахмутському повіті, як «малолюдному та багатому на плодородні землі»²⁶. У с. Гнатівку заселили грузинів та волохів, які говорили 25 Маркевич Арсеній. Краткий очерк деятельности генералиссимуса А.В. Суворова в Крыму // ИТУАК. - 1901. - № 31. - С. 17 - 19.

26 Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. - Одесса, 1836.- С.225.

Багато селищ в степу отримували назву від найближчих курганів, «могил». Велика Каракуба, або Аргинь - назву мало сучасне с. Роздольне на р. Кальміус. За даними краєзнавця О. Ковальова, у 1801 р. селище Велика Каракуба розділилося: 120 дворів перейшли на нове місце проживання і зснували селище під назвою Нова Каракуба (нині с. Новоекономічне Красноармійського р-ну Донецької обл.). Про ці події 1778-1780 рр. свідчать назви частин села «аул», «забиток», споруди тих років, викладені каменем-пісковиком, споруджено колодязі.

У Записках архієпископа Катеринославського Гавриїла Розанова, датованих 1836 р., є відомості про побудову церков у грецькому селищі Каракоба: «В поселення Великої Каракуби Микола і Йоанн з паствою своєю прибули на місце для проживання їм призначене... Іерей Михайло в 1779 р., прибув до табору цього селища, влаштованого на річці Торець, де ними в Бахмутському повіті населена слобідка Каракоба». У Відомостях митрополита Ігнатія від 14 грудня 1783 р. написано: «...Село називається Каракоба, має 45 дворів і церкву Успіння з одним священиком».

Зазначимо, що питання про колишню назву с. Новоекономічного та його засновників-греків є дискусійним. На території, що належала в другій половині ХІХ - на поч. ХХ ст. Новоекономічному сільському товариству, за даними земської статистики 1886 р., в середині ХVІІІ ст. був розташований запорізький хутір, який, ймовірно, після знищення Запорізької Січі заселявся державними селянами та втікачами з Курської, Орловської, Полтавської губерній. Тому походження назви села краєзнавець О.Ковальов пов'язує з прізвиськом поміщика Каракова, і з тюрським топонімом «Кара хоба», тобто «чорна нора» (ймовірно, через вихід на поверхню вугільних пластів).

В 1797 р. на поселення в Новоросію знову запрошуються греки, болгары, молдавани й албанці.

У 1817 р. було проведено межування земель греків. Більшість їх осіла в Маріупольському повіті. За офіційною статистикою, в Бахмутському повіті греків було в 1885 р. тільки 8 осіб. Після різанини вірмен в Османській імперії в 1915 р. у Бахмутському повіті значно зросла вірменська громада (до 100 осіб). 334 греки мешкали в Юзівці на початку 1917 р.

Порівняно швидкий приріст в Новоросії вільного населення в 1776-1781 рр. (з 81381 до 113597 осіб чол. ст., або на 39,59%) був обумовлений появою переселенців з Кримського ханства — греків і вірмен.

Греки як землероби, вівчарі в ХІХ ст. жили в своїх поселеннях Грецького

Маріупольського округу, вони склали більшість населення портових міст Таганрогу та Маріуполя, де займалися торгівлею та різними ремеслами. У Вірменському Нахичеванському окрузі вірмени, близько 20 тис. чол., переважно купці та міщани, жили в Нахичевані та навколишніх поселеннях. Представники цього народу мешкали в Бахмуті.

У 1871 р. грек І.П. Скараманга заклав свердловину, що дала дані про могутній шар солі під Бахмутом. Було побудовано солеваний завод вартістю 300 тис.руб. 30 червня 1873 року міський Голова В.А. Ангеліді уклав з І.П. Скарамангою контракт строком на 81 рік, після закінчення терміну контракту завод ставав власністю Думи і міста. За основу проекту заводу в Бахмуті були взяті проекти заводів в Шененбекі (Прусія) потужністю 800 тисяч пудів солі на рік, в Нансі (Франція) потужністю до 1,8 млн. пудів. Завод Скараманги мав 3 свердловини до 600 футів, натомість використовували лише одну з них. Мав 8 чренів на 2 млн.пудів солі на рік. На початку 1870-х рр. В.А. Ангеліді та І.П. Скараманга ініціювали будівництво залізничної гілки до Бахмуту, залізниця була потрібна для вивозу продукції солеварного заводу. І.П. Скараманга зважився на оформлення концесії на себе «без жодних гарантій і субсидій уряду». 17 травня 1876 р. проект Бахмутської гілки був затверджений. 1 грудня 1878 р. перша залізниця з Бахмуту була відкрита. Від Покровського до Ступок вздовж залізниці були збудовані за 20 років потужні солянокам'яні копальні.

І.П. Скараманга в 1879 р. помер. Завод став власністю його дружини Агіри Єгорівни. В 1881 р. сіль заводу Скараманги виставлялася на Всеросійській промисловій виставці в Москві. Одержала в 1882 р. срібну медаль. Потім були нагороди в Одесі (1884 р.), в Парижі (1889 р.), Нижньому Новгороді (1896 р.), Харкові (1908 р.), Гран-прі і Золота медаль в Лондоні (1907 р.). А.Є. Скараманга удостоюється нагрудного знака цієї виставки.

Скляний завод Е. Фарке було засновано у 1880 р. Завод виробляв пляшок на 140 тис. рублів. Працювали на ньому 160 чоловіків та 18 жінок. В 1909 р. на 3 заводах удови Е. Фарке Катерини Мелітонівни Папазоглу (після смерті чоловіка мешкала за кордоном) - скляному, вогнетривкому та вапняному (вироблялися цегла будівельна, вогнетривка, пляшки зелені та бурштинові) працювало 357 робітників. Прибуток становив 306,5 тис. руб.. Фірма мала представництва у Харкові, Сімферополі та Ростові.

В Бахмуті торгівельно-промислові підприємства за гільдійними свідоцтвами мали греки-купці Міганаджієв Карабет Керопович, Абазієв Саркіс Лусегенович.

2.3. Євреї

У XVI-XVII ст. в Україні селилися «ашкеназі», європейські євреї, що розмовляли мовою «ідиш».

У Бахмутській фортеці на початку XVIII ст. можна припустити існування лавок і шинків, що належали євреям.

У 1727 р. Катерина I видає указ про висилку з Росії всіх євреїв. Імператриця Єлизавета Петрівна в 1743 р. на пропозицію Сенату дозволити торгівлю євреїв в Україні заявила: «Від ворогів Христових не бажаю ніякого прибутку».

Катерина II на відвойованому півдні України зберегла торгівельні привілеї для євреїв, заправдила «смугу осілості», стягувала з євреїв-міщан і купців підвищені податі. В Указі Катерини II від 26 лютого 1785 р. писалося: «Коли єврейського закону люди увійшли вже до стану рівного з іншими, то і належить при всякому випадку дотримувати правила, що усяк по званню і стану своєму мусить користуватися вигодами і правилами без відмінності закону і народу». У 1791 р. розпорядженням імператриці було введено обмеження місцевостей, в яких євреї мали право записуватися до відповідного соціального стану. На Україні в «смугу осілості» в XVIII-XIX ст. входили Катеринославська, Таврійська, Херсонська губернії. У Бахмутському повіті ця смуга проходила по р. Кальміус по кордону між Катеринославською губ. та Областю Війська Донського. Євреї з початку XIX ст. мешкали в усіх містах і містечках Катеринославської губернії.

В середині ХУІІІ ст. в Бахмуті мешкало 68 євреїв з родинами. В «Описі атласу Новоросійської губернії 1799 р.» наводяться статистичні дані про національний склад мешканців Бахмуту. На той час єврейське населення міста складало 9,8% (103 чол.), цей показник був середнім для Новоросії. На новому місці проживання євреї записувалися в купецький і міщанський стани. З 282 мешканців Бахмуту, приписаних до купецького стану, євреїв було 12%, серед міщан - 13%. У 1800 р. в Бахмутському повіті проживало 127 євреїв.

В 1804 р. уряд санкціонував виїзд 340000 євреїв з Білорусі. Частина їх утворила біля Бахмуту в 1823-25 рр. три землеробських колонії. Нова хвиля єврейського розселення відноситься до 1817 р., коли було створено Товариство ізраїльських християн для «навернення євреїв до християнства і до землеробства». Їх землеробські колонії існували поряд із німецькими в Олександрівському повіті, але господарство їх, втім, було «вкрай поганим, внаслідок незвички до землеробської праці».

Микола I дозволив розселення євреїв в 15 західних і південних губерніях. Поїздки євреїв з простроченими паспортами і квитками міських дум у вну-

трішні губернії Росії суворо заборонялися. До 1838 р. відноситься циркуляр цивільного губернатора Катеринослава, де наказувалося «слідкувати за правильним виїздом євреїв до столиць». Існував єврейський рекрутський статут, що визначав порядок служби євреїв у російській армії.

Капітан Генерального штабу В. Павлович так описував євреїв Катеринославської губернії: «Из мещан-евреев многие занимаются ремеслами; им должно отдать справедливость в трудолюбии. По характеру малороссийскаго племени, вялаго и непредприимчиваго, здешние уездные города сделались бы совершенными деревнями, если бы их не оживляли несколько евреи своєю постоянною деятельностью».

У 1857 р. в Бахмутському повіті проживало 1670 євреїв, у 1863 р. їх чисельність у Бахмуті становила 1560 осіб (у 1824 р. усіх мешканців Бахмуту було 4245, у 1863 р. - 10378). У 1864 р. євреї склали 15% населення міста. У 1869 р. в повіті було 2476 євреїв, у 1897 - вже 9469.

У 1885 р. в повіті налічувалося 498 єврейських «прийшлих» родин - 2606 осіб. З них тільки дві сім'ї були селянами-землевласниками. Перепис 1897 р. дав відомості по повіту: з 333 тис. населення євреїв було 10500 чоловік (в місті - 3254). Впродовж ХІХ ст. частка євреїв в населенні м. Бахмута виросла з 12% до 23%.

У 1903 р. міністр Плеве затвердив перелік зі 101 великого поселення (згодом додалися ще 57), де євреям дозволялися зміна місця проживання, придбання нерухомості, оренда. Юзівка, Єнакієво входили до цього переліку. До Бахмутського повіту в цей час прибуває велика кількість євреїв із західних губерній, дрібних торговців, ремісників, найманих працівників.

У 1914 р. в Юзівці, в селищах при станції, на рудниках "Вітка" та "Ново-смоляннівський" серед 40 тис. мешканців, значилося 12 тис. євреїв.

Одним із розповсюджених занять серед євреїв у першій пол. ХІХ ст., поряд із шинкарством, було візництво. З грудня 1854 р. Державна Рада Росії почала розгляд етапів будівництва поштового тракту з Бахмута до Маріуполя. До 1858 р. на поштовому тракті було побудовано 8 поштових станцій з постійними спорудами, на кожній станції було по 5 пар коней. Кошторисом передбачалися виділення на утримання станції 4780 руб. сріблом на рік і до 10 тисяч рублів, що поступали у вигляді земського дорожнього збору з населення. Станції на поштовому тракті були передані в оренду (посесію): Михайлівська і Новомихайлівська - купцеві Фроїму Розенбергу (по 145 руб. з пари коней), Микитівська, Скотоватська й Авдіївська - його братові Соломону Розенбергу (по 180 руб. з пари коней), Карлівська, Чердаклінська - міщанинові Стемковському. На Бахмутську поштову станцію в 1861 - 1864 рр. кореспонденція доставлялася по лінії Москва - Тифліс «екстра-поштою» по понеділках, середах, п'ятницях та суботах. Прибувала пошта з Харкова, Ро-

40
стова, Таганрогу, Катеринослава, Маріуполя.

У 1864 р. в Бахмуті було приватних складів-магазинів - 4, лавок кам'яних - 44, лавок дерев'яних - 73. У 1861-1864 рр. в Бахмуті нараховувалося купців 2-ої гільдії - 1 чол., 3-ій гільдії - 169 з капіталами в 311,6 тис. руб., тоді як у 1824 р. купців було 98. Значну частину купецького стану в місті склали іудеї.

Основна маса єврейського населення в ХІХ ст. в Україні концентрувалася в містечках - «штетлах». З числа євреїв 35-40% були кравцями, 30-35% - кустарями, 5-10% - робітниками.

Подушна податок міщан-євреїв в ХІХ ст. складала 8 руб. на рік, на утримання доріг - 25 копійок, на устрій судноплавства - по 50 коп. з людини, на земські повинності - 18,5 коп. До цього слід додати, що в кінці ХІХ ст. євреї платили податки «свічний» і «коробочний».

У 1864 р. хлібників, мірошників і кондитерів у Бахмуті було 13, кравців - 18, шевців - 19, черевичників - 5, шапошников - 5, золотих справ майстрів - 2, годинників - 3, цирульників - 3. Серед 163 майстрів, 147 підмайстрів, 44 учнів більшу частину склали євреї, що переселилися з Царства Польського, Каменець-Подільської, Віленської і Київської губерній.

Серед торговців Бахмуту наприкінці ХІХ ст. євреї склали 36,4%, серед промисловців - 59,1%. Все нерухоме майно міста в 1908 р. було оцінене в 2.069.415 руб. Нерухомість євреїв оцінювалася приблизно в 650 тис. руб.

Серед загальної кількості лавок на Торговій площі 53% належало євреям Ліпаревим, Міленковим, Глейзеровим, Гершковичам. Великими магазинами володіли євреї Лейферов, Наймарк (мануфактура і одяг), Х. Браверман (кондитерські вироби). Корсунський (меблево-дзеркальний магазин). З єврейських купців одним із найбагатших був Йосип Лейферов. Велику справу мала численна сім'я Абрамовичей. Абрам Якович з 1894 р. володів паровим млином, що виробляв 7 сортів борошна, мав 34 робітників, річний оборот його сягав 500 тис. руб. Його сини Юрій, Григорій, Ізраїль, Давид, Яків, Ілля, Мойсей були співзасновниками Торгового Дому «Спадкоємців А.Я. Абрамовича». Ця фірма мала філію в Лисичанську. Мойсею Абрамовичу належали доломітовий кар'єр біля с. Веролобівка, алебастровий завод із річним виробництвом на 41 тис. руб.

Багатьма підприємствами в місті і повіті володів рід Французових. Абрам Французов орендував гіпсовий кар'єр Діомідова та мав власний гіпсовий кар'єр, з 1898 р. - цегляний завод з оборотом в 45 тис. руб. і 12 робітниками. Борис Мойсейович володів гіпсовим кар'єром, млином на 100 тис. пудів, з 1889 р. - цегляним заводом з оборотом у 8 тис. руб. і 26 робітниками. Він керував цегляним заводом Григорія Хенкіна, заснованим в 1869 р., з оборотом у 25 тис. руб. і 15 робітниками. Міні Французовій крім двох лавок належало

два житлових будинки. Перший автомобіль «Роллс Ройс», що з'явився в Бахмуті в 1898 р., належав В.Г. Французову, власнику гасових складів, цегляного, алебастрового та цвяхо-костильного заводів.

Промисловістю (лісопилка, цегляний завод) займалася родина Палантів. Л.Я. Гершкович, А.М. Крамарев мали гіпсові кар'єри, М. Крамарев мав типо-літографію з книжковою і канцелярською лавками. М. Венгеровський мав невеликий цегляний завод з оборотом у 8 тис. руб. на рік. Братам Рабиновичам належав млин.

Власників заводу Джона Юза та робочих обслуговували єврейські ремісники й торговці. В Юза був конфлікт з євреями-торгівельними посередниками. У січні 1881 р. підрядник-єврей подав до суду позов на Юза, якого звинуватив у розкраданні сировини. Бахмутський з'їзд мирових суддів виправдав Юза.

Під час будівництва залізниць у Донбасі купець Самуїл Соломонович Поляков створив акціонерне товариство по будівництву залізниць, заснував Азово-Донський банк. У травні 1861 р. була побудована залізниця від Лисичанська до Аксяя на Дону. Будівництво коштувало 3,9 млн. рублів. Найбільшою на той час була Курсько-Харківсько-Азовська залізниця. На її лінії було понад 100 заводів, від неї залежав вивіз хліба з Чорнозем'я до південних портів, розвиток вугільної, металургійної та соляної промисловості.

Згідно Статуту Акціонерних товариств 1895 р., завідуючими справами, керівниками нерухомим майном не могли бути особи іудейського віросповідання. Проте в 1914-1916 рр. до складу Правління вогнетривкого заводу М.О. Ковалевського (Часів Яр) входили іудеї А. Звенигородський, М. Майданський. Комерційні інтереси пов'язували М.О. Ковалевського і багатого катеринославського купця та промисловця Мойсея Юдовіча Карпаса. В 1901 р. він мав у Часів Ярі доломітовий кар'єр, штейгером у нього був Мойсей Романович Гуревич. Реклама підприємства регулярно розміщувалася в «Довідниках-календарях», «Адресних книжках» Катеринославської губернії в 1898-1915 рр. Карпас торгував вапняком із власних кар'єрів в Гришинській волості, був агентом фірм з реалізації вогнетривів, вугілля, металопродукції. У 1913 - 1916 рр. М.Ю. Карпас був акціонером «Товариства заводу М.О. Ковалевського».

У 1911 р. біля Часів Яра функціонував гіпсовий кар'єр катеринославського купця Б.В. Шапіро.

У «Списку гірничо-промислових підприємств Бахмутського гірничого округу» (1913 р.), в переліку вугільних копалень (усього - 21) значилися: Володимиро-Костянтинівська - В. Українського, Леонівська - Л. Ескінда, Лисичанська - І. Левіта, Привольнянська - П.М. Фаєрмана, Рубежансько-Доне-

цька – братів Шлоєвих, Рубежанська – Ш. Ковшонли, Троїцька – Л. Мошкевича, Надеждінська - М. Горлецького та Л. Якубовського, копальня Наймана.

Слюсарно-токарна майстерня Арона Вульфовича у Гришиному виробляла продукції на 10 тис. руб., мала паровий казан та 15 робітників. Обробкою шкіри займався в Юзівці Абрам Давидович, було за рік оброблено шкір на 14 тис. руб., працювало у нього 6 робітників. Його дружина займалася виробництвом мила.

Щоб максимально здешевити виробництво, власники парових машин для будівництва млинів використовували безпосередньо територію своїх дворів. Паровий млин бахмутського купця І гільдії Соломона Йосиповича Трахтерова згадується у Відомості про фабрики й заводи Катеринославської губернії за 1890 р., паровий млин належав і Гінзбургу. Майже п'ять років С. Трахтеров клопотав перед урядом про створення «Бахмутського Товариства мукомельної справи».

У Відомості про фабрично-заводські промислові заклади за 1896 р. є відомості про паровий млин Торгового дому А.Я. Абрамовича. При цьому млині існувало невелике за обсягом виробництво макаронів, що складало 4,5% від загального обсягу. В середині 1890-х рр. Абрамовичи здали млин в оренду харківському міщанину чеху Францу Ширбі.

Переробкою соняшника займалися кілька єврейських підприємств. Михайло Брейдін виробляв олії на 15 тис.рублів, мав 4 робітники на своєму підприємстві. Михайло Вульфович у Гришиному виробляв олію на 16 тис. рублів, мав 3 робітники.

У 1910 р. відбувається зміна власників мукомельних заводів. З документів зникають прізвища Трахтерова, Гинзбурга. Абрамовичів. Серед даних за 1913 р. є відомості про завод Б. Рабиновича (з річним виробництвом в 630 тис. пудів борошна), Товариства «Френкель і Єланчик» (120 тис. пудів), Х. Макарова (140 тис. пудів). А. Французова (120 тис. пудів).

У 1900 р. Колдинському належав «Завод фруктових і ягідних вод», Добрейцеру - «Завод газованих і фруктових вод», Сталь - «Завод зельтерської і фруктової води». Прянико-цукеркову продукцію випускав у 1890-ті рр. заклад Фейси Сангурської на 10 тис. рублів, заклад Давида Дегліна – теж на 10 тисяч рублів.

У 1895 р. в Бахмуті й повіті було 3 пиво-медоваренних заводи із загальним виробництвом 72 тис. пудів пива. З 1869 по 1880 рр. існував пивоварний завод купця Адельмана з річним доходом 3450 руб. У 1880 р. він був викуплений А.Я. Абрамовичем. Завод випускав пиво столове, пльзеньське, чорне. Для виробництва продукції ячмінь доставлявся залізницею з Дубно, Любліна, Варшави, Нюрнберга на суму 2 тис. руб. на рік. Виробництвом завідував

майстер-чех Франц Ширба, що закінчив Школу пивоварів в Трітте в Австрії. Пиво та мед продавалися аптекам дрібним оптом, урозрадуб у лавки Бахмута. Велика частина продукції вивозилася залізницею.

Наприкінці 1880-х рр. був заснований пиво-медоваренний завод Соломона Трахтерова. Виробництвом завідував Альберт Францович Ебір - чех, дипломований пивовар з Праги. До 1914 р. загальне виробництво пива на заводі Трахтерова складало 180 тис. пудів.

Будівництво в останній чверті ХІХ ст. складів з гасом було викликане переходом на використання газових ліхтарів у містах та на підприємствах. Перша згадка в звітах Миської Думи про створення паливно-мастильного складу на території Бахмуту відноситься до 1888 р., коли на підставі ухвали Миської Думи від 11 серпня купцеві Мойсеєві Кауфману надали миську землю вигону під спорудження підвалу для складу гасу. Пізніше під склад гасу виділили землю купцеві Когану. В 1908 р. на території Бахмута знаходилися газові склади Михайла Брейліна, Каплана, Каменецкого і Брукмана, Хаїма Бравермана і Ревеки Каменецької. За миською межею знаходився газовий склад, що належав В.Р. Французову. В 1908 р. було створено Товариство «Мазут» з оцінною вартістю в 6 тис. руб.

Першу друкарню в Бахмуті відкрив в 1872 р. міщанин Рафаїл Гріліхес. У 1882 р. у нього працювали три людини, дохід складав 2,5 тис. руб. на рік. Друкарня М. Крамарева була заснована в другій половині 1890-х рр. На початку ХХ ст. виникли друкарні Р.В. Піпко, І.Х. Новікова, І.Л. Дерковського, Новицького, Товариства «П. Вальдштейн і син».

Агентами страхових товариств (1-го і 2-го Російських страхових, Страхового товариства Петрограду, Північного товариства «Саламандра», «Росія») були, як правило, євреї.

Товариства допомоги бідним євреям з 1880-х рр. існували в Бахмуті, Єнакієвому, Юзівці, Костантинівці. Абрам Єланчик, купець І-ої гільдії, очолював «Дрібноторгівельне, ремісниче і кустарне позиково-ощадне товариство».²⁸

25 вересня 1911 р. Опікунство повіту дитячих притулків провело лотерею «Алегрі» і збрало 3518 руб. З 473 його учасників більше 130 були євреї - промисловці, купці.

До установ державного казначейства євреї - чиновники не допускалися. Проте вони відігравали значну роль у банківських капіталах.

У 1910-1915 рр. в Бахмуті аптеки належали Д.Н. Межеровському, А.Я. Зільберману, М. Розенбергу, В.Г. Гальперіну; в Бахмутському повіті - Нахману Косачевському в Лисичанську, Борису Вейсбергу, Елю Жиліну - в Єнакієвому, Фейзі Житомирській - у Гришиному, Хаїму Зельману - в Горлівці, Зал-28 Гавриил (Розанов). Отрывок из повествования о Новороссийском крае // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1853. – С. 76.

ману Каплуну - в Дружківці, Ханіну Макарову, Пінкусу Гольдштейну, Гиршу Левітану - в Юзівці. Тільки одна аптека належала нееврею. З 16 сільських аптек 14 належали євреям. Наприкінці 1902 р. в Бахмуті було організовано нелегальний Союз службовців-фармацевтів. В основному завдання Союзу зводилися до поліпшення умов праці і матеріального становища працівників аптек. У 1905 р. було організовано перший виступ аптечних працівників за свої права. Після поразки революції 1905 р. умови аптечної праці в Бахмуті погіршилися, в аптеках торгували навіть алкогольними напоями.

Отже, розселення на території краю євреїв найбільш інтенсивно відбувалося впродовж XIX ст. - на поч. XX ст. Вони склали значний відсоток населення. Євреї-підприємці, промисловці, ремісники відіграли велику роль у становленні економічного життя Бахмутського повіту.

2.4. Німці, австрійці, голландці

Окремі представники німецького етносу грали в житті краю помітну роль починаючи з середини XVIII ст. Так, у 1744 р., за запитом коменданта полковника Спешнева, до Бахмуту для опису солеварень прибули камер-радник Юнкер (1702-1746) та інженер-майор Мазовський. Випускник Лейпцігського університету, «професор поезії», друг фельдмаршала Мініха Юнкер приїхав до Росії в 1731 р., а з 30 червня 1737 по 1746 р. він був Директором бахмутських і торських соляних заводів. Майже 2 роки Юнкер і Ломоносов вивчали соляну справу в Німеччині, за дорученням Юнкера Ломоносов склав «Нижайшу доповідь щодо соляних справ у Бахмуті й Торі». Під час російсько-турецької війни 1736-39 рр. у Бахмуті перебували маршали І. Мініх і П. де Лассі. Штаб останнього був у Бахмуті. Петро Петрович де Лассі був ірландцем, народився в 1678 р., служив у французькій армії, воював у Німеччині, на боці австрійців воював з турками. В 1700 р. під Нарвою командував полком Я. Брюса. 20 травня 1736 р. взяв Азов, був поранений, нагороджений Анною Іоанівною орденом Андрія Первозваного. Де Лассі організував оборону по Донцю, Міусу та Кальміусу для захисту від набігів з Криму. В 1740 р. Сенат присвоїв йому титул графа. З його ім'ям пов'язані заходи по впорядкуванню солеваріння в Бахмуті, налагодження рубки лісів по ордерах.

Генерал-майор Іоган Романус ревізував донського отамана С.Єфремова, внаслідок чого той опинився у 1764 р. у в'язниці. У 1768-69 рр. Романус очолював гарнізон Бахмуту. Намісниками Новоросійського краю були: у 1765-67 рр. – генерал-поручик фон Брандт; у 1800-03 рр. – генерал-майор Міхельсон, у 1804-05 рр. – генерал інфантерії Розенберг.

Мінеролог Гаскойне був з 1794 р. першим директором Луганського ліварного заводу та займався відновленням солеваріння у Бахмуті. Крім того відновленням солеваріння у 1806-1809 рр. активно займався Яків Християнович Нілус.

Масове переселення німців до Новоросії почалося після того, як у 1788 р. Катерина II їх запросила до Російської імперії. Ідея ця належала графу О.П. Румянцеву, який під час Семирічної війни 1756-63 рр. звернув увагу на високий рівень господарства німецьких селян.

Перша хвиля переселення меннонітів (протестантів – послідовників секти Симоніса Меннона, голландця, що відкололася від анабаптистів у середині XVI ст.) до Російської імперії відбулася з району м. Данциг. У 1789 р. вони заснували відомий район Хортиця. Група переселенців-меннонітів осіла на р. Конці та поблизу Катеринослава.

У 1803 р. разом з новоприбулими колоністами з Данцигу та Ельбінгена нові німці поселилися біля р. Молочної – в так званому Молочанському, або Гальбштатському краї виникли найбільші німецькі поселення. Звідти за 30 років менноніти поступово переселяються в межі Маріупольського повіту.

У 1790-96 рр. в Маріупольській меннонітській округ переселилося ще 117 родин, кожній виділялося 65 десятин землі. Німці звільнялися від податків, рекрутської служби, мали право будувати фабрики, заводи, вільно займатися торгівлею. Окрім меннонітів, було більше 900 лютеран і католиків, також були «гутеріти», «сепаратисти» та ін.

За указом Олександра I в 1804 р. в південній та південно-західній Німеччині знову почався набір охочих до переселення за майновим цензом. В трьох південних губерніях Росії в 1820-ті рр. з'являються німці-католики та протестанти (переважно лютерани). В Приазов'ї виникають «Маріупольські колонії», заселені вихідцями з Баварії (лютерани), Східної Пруссії (католики), баденськими та дармштатськими колоністами. П'ять колоній були заселені з Чернігівської губернії, де німецькі колонії існували ще з 1767 року.

У 1822 р. центром 24 німецьких колоній у Приазов'ї став Остгайм (нині м. Тельманове). Пізніше німецькі колонії з'явилися в сусідніх повітах, в тому числі і в Бахмутському.

Наглядачами колоній у Катеринославській губернії в 1844 р. були колезький секретар Карл Карлович Біллер, штаб-ротмістр Карл Іванович Штемпель²⁹.

У другій пол. XIX ст. відбулося продовжувалося розселення німецьких колоністів на землях війська Донського та Бахмутського повіту.

У 1874 р. Олександр II підписав Маніфест, у якому йшлося про запрова-

дження військової повинності на засадах обов'язкової та особистої служби всіх громадян. Це спричинило від'їзд частини колоністів, різке несприйняття з боку меннонітів, яким вчення забороняло тримати в руках зброю. Для меннонітів військова служба була замінена альтернативною - залучали до земляних робіт, висадки дерев, тощо.

У 1875 р. був прийнятий «Статут про колонії іноземців у Російській імперії», в якому були деталізовані права та обов'язки колоністів, визначені критерії належності до колоністів.

У Бахмутському повіті німцями-меннонітами були засновані колонії: Беззаботівка, Катеринівка №1 (1889 р.), Романівка №2 (1890 р.), Леонідівка №3 (1889 р.), Олексіївка (1890 р.), Миколаївка №5 (1884 р.), Гнатівка №6 (1889 р.), Олександрополь (1888 р.), Кондратіївка (1892 р.), Ніколайфельд (1889 р.), Мариенорт (1885 р.) Міхаельсгейм (1885 р.), Нордгейм (1885 р.), Ебенталь (1888 р.), Олександрдорф (1888 р.).³⁰

Лютерани заснували Липове (1889 р.), Біркенфельд (1889 р.), Нойбах (1892 р.), Високе Поле, Христинівку (1891 р.), Рейнталь, Баронівку (1889 р.), Катариненфельд (1886 р.), Кляйн-Лібенталь, Хеленівку, Ново-Дмитрівку, Курдюмівку, Германсталь (1889 р.).

Колоніями німців-католиків були: Деконська (1889 р.), Єлізаветівка, Губенфельд. В с. Олександро-Шультиному мешкали німецькі родини. У 1884 р. німці-колоністи з Маріупольського повіту придбали в поміщиків Олександро-Шультинської волості 11595 дес. землі та заснували колонію Феттера. Німці часто не утворювали окремих колоній, оселялися в окремій частині села (Берестове Артемівського району, де навіть був німецький колгосп до 1940 р.).

Дев'ять меннонітських колоній були утворені у верхів'ях р. Кривий Торець. Їх центром стала меннонітська колонія Нью-Йорк (сучасне селище Новгородське). Вона була заснована в 1889 р. біля важливої залізничної лінії Ясинувата-Харків.

В 1885 р. в повіті нараховувалося 313 німців, до перепису 1897 р. їх кількість збільшилася в 4,5 рази. Загалом за переписом 1897 р. у Бахмутському повіті мешкало 12646 німців, що складало 3,8% від кількості всього населення (від 332478). 11802 з них були записані як протестанти, 4178 – як католики. Під час реформи П. Столипіна у 1913 р. Земство направило на поселення з Бахмутського повіту на нові місця в Акмолинський район багато німецьких родин.

Перед початком I Світової війни у повіті збільшилася кількість голландців. В Юзівці в 1917 р. мешкали 70 німців, 50 австрійців.

Німці-колоністи, що прибували на поселення, особливо менноніти, відзначалися зразковим господарством. Чистота, порядок у поселеннях і будинках, відмінні сади, зразково оброблені поля складали «різку протилежність з господарством решти станів у губернії». Менноніти майже не знали неврожайів і в голодні роки постачали хліб навколишнім поміщикам і селянам. На початку свого господарювання у Новоросії колоністи використовували привезені з собою традиційні німецькі плуги, що виявилися непридатними для обробки українських чорноземів. Був сконструйований так званий «колоністський плуг», що являв собою модернізований український.

У німців-колоністів було надзвичайно добре розвинене конярство, вдосконалене ковальське ремесло. Колоністи займалися переважно товарним городництвом, вівчарством, розведенням фруктових і тутових дерев, різними ремеслами. Славилися німецькі ресорні брички, фурғони.

Серед промислів у німців-колоністів переважало шовківництво і тютюнництво. Рівень організації господарств був дуже високим порівняно з місцевим. Колоністи, отримуючи високі врожаї, формували запаси зерна, тому посухи не надто впливали на їх господарство. У неврожайні роки були випадки допомоги німців місцевим селянам. Так звані «житла пруського типу», де житлові й господарські приміщення були розміщені під одним дахом, поселенці будували з цегли власного виробництва. До того ж майже в кожній колонії існували невеличкі пивоварні.³¹

Промисловці Бахмуту замовили з Європи в 1875 р. чавунні труби і насоси для міського водогону, а уряд дозволив їх завезти до Росії безмитно. Дума оцінила діяльність Е.Фарке та Мартенса.

У 1876 р. Дума в нагороду передала Фарке 20 десятин землі біля залізничного вокзалу лінії Попасна-Краматорськ для будівництва скляного, вогнетривкого, цегляно-черепичного і алебастрового заводів. Фарке запросив молодого інженера В.В. Штерцера. Фарке помер. Вдова Фарке цілком довіряла Штерцеру. Згодом вона вийшла заміж за купця грека Попазоглу і виїхала за кордон, а купець II-ї гільдії Штерцер став повноправним господарем фірми Фарке. В кінці XIX ст. В.В. Штерцер будує в Краматорську завод вогнетривких виробів, цементу й алебастру, яким керував син Штерцера Франц. Вікентій Войтехович вкладає свої гроші в акції та бере участь у будівництві Деконського вогнетривкого заводу. Біля с. Трипілля В.В. Штерцеру належав кар'єр з видобування доломіту. Кар'єр він відкрив також біля с. Кодемо, мав гіпсовий кар'єр на землі Миколаївського сільського Товариства (1911 р.). В 1910 р. В.В. Штерцер стає співзасновником Товариства «Доломіт» біля станції Яма разом із селянином с. Родіонівка Жученком. В 1911 р. В.В. Штерцер

31 Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая пол. XIX вв.) / Под. ред. Бобылевой С.И. – Днепропетровск, 1999. – С. 77.

будує в Часів Ярі кераміко-черепичний завод. Його компаньйоном був К.А. Вістінгаузен (Гришине).

Однією з перших в Донбасі в 1913 р. у Бахмуті була побудована і прекрасно оснащена як на ті часи електростанція, обладнана дизелями і генераторами німецького виробництва. Її обслуговували інженери з Німеччини і Бельгії. Ще в 1904 р. Дума доручила міському Голові В.І. Першину «поклопотатися про найшвидше освітлення міста електрикою». У зв'язку з браком міських коштів міністерство фінансів дозволило заснувати іноземну концесію, в 1909-12 рр. будівництвом займався Торговий Дім «Н. Феттер і Е. Гинкель в Москві».

Фірма «Сіменс і Гальке» побудувала телефонну мережу повіту у 1899-1901 рр.

У 1881 р. Н.Г. Нібур у німецькій колонії Нью-Йорк (нині селище Новгородське біля Дзержинська) заснував Чавуноливарний та механічний завод. Директором був Г.Я. Нібур, завідуючим комерційною частиною - К.М. Абкін. Завод мав паровий казан потужністю в 350 кінських сил, виробляв рядкові сівалки, жатки, буккери, кінні молотарки, кукурудзяні молотарки на 450 тис. рублів. Працювало на підприємстві 350 робітників. У 1910 р. в Катеринославі було вручено Похвальний лист Я.Г. Нібуру від Полтавського Товариства за 13-рядну сівалку «Слава», велику срібну медаль Виставкового комітету «за якість лобогрійки-жатки».³²

У 1910 р. Харківське Товариство сільських господарів присудило Я. Діку Малу срібну медаль за корів-сименталів. Полтавське Товариство сільських господарів присудило Малу срібну медаль К.А. Вістінгаузену за сівобороти, досконалу обробку землі та різноманітні культури.

У 1883 р. до розробки покладів ртуті в районі Микитівки долучилося Акціонерне Товариство «Ртутна справа А. Ауербаха і К^о». Того ж року в Бахмуті інженер Карл Васильович Квельмс заснував чавуноливарний завод з паровим казаном. Зайнято у нього було було 20 робітників, вироблялися кришки водогінних колодязів, художні ґрати та інші пристрої на 18 тис. руб.

П.П. Дік і П.Г. Унгерн в колонії Нью-Йорк відкрили Банківську контору, а в лютому 1912 р. перетворили її в Банківський Будинок «П.Г. Унгерн і П.П. Дік» з основним капіталом у 100 тис. руб.

Наприкінці 1880-х рр. керівником Брянцевської соляної копальні був барон Клод фон Юргенс, гірничий інженер.

Яскравою особистістю серед промисловців Бахмутського повіту був Вікентій Войтехович Штерцер (народився в 1846 р. в Австро-Угорщині).

У 1911 р. біля Віролюбовки Р. Мінц володів кар'єром кварцевого піску.

32 Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины / под ред. С.И. Бобылевой. - Днепропетровск, 1999. - С. 166-167.

Кварц і пісок видобував біля Бахмуту Бергман В.Л.

Завод австрійця Франца Роста, що був «приписаний» до с. Івано-Хрещеньського в трьох верстах від Часів Яру, в 1902 р. виробляв вогнетривкої цегли на 50 тисяч руб. на рік.

Давид Феттер, чий землі знаходилися в заснованій ним в 1884 р. німецькій колонії в 2-3 верстах від Часів Яру на північний схід, в 1897 р. заснував завод, що випускав будівельну цеглу, марсельську черепицю та іншу продукцію. У Феттерів з 1898 р. був паровий млин на 2-х казанах, з 12 робітниками, вироблялося 250 тис. пудів борошна на суму 120 тис. рублів в рік.

У 1911 р. Є.М. Фрейфельд заснував паровий млин у Часів Ярі, крі того він мав шкірообробний завод.

Брати Зіманс мали паровий млин у с. Миколаївці.

У 1902 р. паровий млин німців братів Петерсів у Нью-Йорку виробляв житнього борошна на 35 тис. рублів, працювало у нього 4 робітники. Паровий млин Генріха Герцена виробляв борошна на 75 тис. рублів при 7 робітниках. П.П. Дік виробляв борошна на 70 тис. рублів, мав 7 робітників на своєму підприємстві. Пауль Унгер виробляв борошно різних сортів на 75 тис. рублів, мав 8 робітників. Корнелій Упрау виробляв борошна на 75 тис. рублів, у нього працювало 6 робітників.

Паровий млин (на 2 казани) Карла Берндта у с. Ясинівці виробляв борошна на 30 тис. рублів, працювало на його підприємстві 5 робітників. Млин Михайла Геккера виробляв у с. Андріївці житнього борошна на 25 тис. рублів, працювало у нього 4 робітники. Давид Геккер у Гришиному виробляв борошна різних сортів на 70 тис. рублів, працювало 20 робітників. Герцен Генріх мав млин у с. Олександро-Шультино, де виробляв борошна на 75 тис. рублів при 8 робітниках. Гільдебранд Олена мала млин у с. Верхньо-Лисичанську, де вироблялося борошна на 10 тис. рублів, були зайняті 2 робітники. Яків Левен із сином Данилом виробляв у с. Кіндратіївці борошна на 20 тис. рублів, мав 6 робітників. В цьому ж селі Генріх Еккер виробляв просте борошно на 70 тис. рублів, мав 4 працівники. Яків Нейфельд у с. Миколаївці мав млин з 2 казанами, виробляв борошна різних сортів на 225 тис. рублів, мав 8 робітників. Торговий Дім Зіменс і Генріх мали у с. Михайлівці млин, де виробляли борошна на 100 тис. рублів, працювало на підприємстві 6 робітників. Мала Золота медаль Катеринославського губернського земства була вручена у 1910 р. Товариству Г.А. Нібура (колонія Нью-Йорк) «за високе виробництво середніх сортів борошна».

Олена Гільдебрандт у с. Верхньо-Лисичанськ виробляла олії на 12 тис. руб., задіяно у неї було 3 робітники. Яків Унгер у Нью-Йорку виробляв олії на 10 тис. рублів, мав 3 робітники. Фрізен Пітер у Голіцинівській волості

50 виробляв олії на 7 тис. рублів, мав 2 робітники. Ковбасні вироби в Юзівці виробляв Владислав Фрізен на 40 тис. рублів, мав 12 робітників на своєму підприємстві.

Склад землеробських знарядь Н.П. Гушнера пропонував сільськогосподарську техніку - від грабелів до американських косарок «Дірінг» і запчастин до них. Конкурентом у нього була фірма «І.І. Найговзен і Я.С. Фрідман». Товариство «Ремпель і Курц» займалося випуском машин для виробництва черепиці, тротуарних плит. Г.Г. Агуф володів магазином годинників в місті Бахмуті.

Відбувалося проникнення німецьких капіталів у металургійні та гірничо-промислові компанії. В 1913-1915 рр. на землі Миколаївського сільського Товариства і дворянки Феніної виникло підприємство барона Е.Е. Бергенгейма «Товариство по виробництву вогнетривкої цегли, гончарних виробів».

Добробут колоністів визначався приватним підприємництвом, торгівлею, великим землеволодінням. Серед прізвищ найбільших землевласників Бахмутського повіту зустрічаються німецькі: генерал-лейтенанта Ф. Штофеля, полковника А.І. Нордберга, генерал-лейтенанта Н.Н. Гельмгольца, ротмістра барона А.А. Фітінгофа, барона Г.В. Штейнгеля, Клейст фон Лесса, К.В. Фохта. Німцями, як громадами колоністів, так і окремими багатими людьми провадилася купівля-продаж великих маєтків. Так, Клейст фон Лесс мав біля с. Званівка 714 дес., барон Штейнгель біля хутора Ільїнівки - 216 дес. Заможний селянин німець К.В. Фохт (хутір Лозовий) мав 282 дес. землі, 27 голів рогатої худоби. Земельні ресурси повіту склали в 1914 р. більше 828 тис. десятин. Дворянські землі становили до 95 тис. дес., селяни володіли 520 тис. десятин землі, купці - 17,9 тис., німці-колоністи - 12 тис. дес.

У Бахмутському повіті в останній чверті ХІХ ст. оселилися голландці – гірничо-промисловці, інженери. Керуючим Деконською соляною копальнею, заснованою в 1880 р., був голандець Фальксмак.

Засноване 1884 р. і допущене до діяльності в Росії 1888 р. голландське «Анонімне товариство для розробки кам'яної солі в Росії» мало основний капітал в 600 000 гульденів. Правління Товариства, до якого входили Л.Я. Ван дер Стенговен, В.Г. Ван Браам, Г.Л. Бізефельд, Я.Р. Де-Конінг, знаходилося в м. Дордрехт (Голландія). Підприємство мало право на оренду нових земельних ділянок, будівництво залізниці, що з'єднувало шахту із найближчою станцією (Бахмутом) терміном до 1 січня 1945 р.. Товариству належала соляна копальня «Петро Великий», де працювали 170 робітників, в 1907 р. там було видобуто 4845063 пудів солі вартістю за 1 пуд 6 коп. Керуючим копальнею, відповідальним агентом у Росії був Б.В. Пардекопер, зав. технічною частиною - І.І. Шерер, зав. комерційною частиною – Ван ден Майзен-

берг. Видобуток солі за період з часу заснування шахти «Петро Великий» у 1888 р. до 1913 р. зріс від 1.590 тис. пудів до 6.511 тис. пудів. Поблизу станції Ступки, поряд з Бахмутом, існувала своя голандська колонія - з житловими будинками, національною школою, своїм цвинтарем, рейковою «кінкою», що зручно з'єднувала мешканців з містом.³³

Іноземні Товариства не обмежувались видобуванням кам'яної солі, вони використовували її як сировину для виробництва соди, соляної кислоти, сульфату (для виготовлення скла).

Як висновок, німецьке населення у значній кількості з'являється в Бахмутському повіті в другій половині XIX ст., що було пов'язано переважно з розселенням великих родин, пошуком ними вільних місць для заснування колоній. Німці зіграли особливо велику роль у вдосконаленні сільського господарства краю. Австрійці та голландці наприкінці XIX — на поч. XX ст. приймали досить активну участь в розвитку промисловості краю.

2.5. Англійці

В 1841-42 рр. в Бахмутському повіті з метою докладного опису соляних джерел працювала експедиція англійця Мурчисона. Два англійських інженера в маєтку І.П. Погорелова в Олександро-Шульгинській волості в 1880-ті рр. вели розвідку солі за 5100 руб.

Англійці в Бахмутському повіті з'явилися в значній кількості наприкінці XIX ст. в зв'язку з будівництвом у 1869-71 рр. найбільшого в Бахмутському повіті металургійного заводу Джона Хьюза (Юза). В 1885 р. англійців у повіті налічувалося 223 чоловік.

Дж. Юз у 1860-ті рр. був директором Мілвольського заводу в Великій Британії. В квітні 1869 р. він уклав з Російським урядом «Договір на утворення Новоросійського Товариства кам'яновугільного, залізного і рейкового виробництва з капіталом у 3.000 тис. фунтів стерлінгів (3 млн. рублів) і Товариства залізничної гілки від Харківсько-азовської лінії». Влітку 1869 р. Юз оселився на хуторі поміщиці Смолянінової. Була побудована кузня, де виготовляли інструмент для будівництва. В квітні 1869 р. Юз домігся в уряді будівництва Костянтинівської дороги вартістю 5,3 млн.рублів, довжиною - 68 верст. Замість 6 років її збудували за 3 роки (Костянтинівка-Ясинувата-Оленівка).

Основними акціонерами Новоросійського Товариства виступили 8 осіб. Директорами-розпорядниками були призначені Джон Юз і Джон Гуч із жалуванням в 1000 фунтів стерлінгів. Товариство взяло в управління 2 шахти, що 33 Полидович Ю.Б. Немецкие колонии на территории современной Донецкой области // Літопис Донбасу. - № 16. - С. 91 - 92.

знаходилися на землі поміщика Лівена. Для своїх підприємств Товариство спочатку орендувало у місцевих поміщиків землі, які згодом в 1889 р. придбало у повну власність. Таким чином, англійці отримали 18 тис. десятини землі і стали найбільшими землевласниками у Бахмутському повіті. Разом з Юзом з Англії прибули близько 100 англійських фахівців. Промисловець платив їм по 80 руб. на місяць. Після першої ж зими в розпорядженні Юза з цих людей залишилося лише троє. З 451 людини, зайнятої у підприємця в червні 1871 р., “переважна більшість були росіяни, що походили із Смоленської, Тульської і Курської губерній, - значилося в звіті комісії Зеленцева, Летуновського і Ройлякова, - місцеве населення не схильне брати участь у фабричній праці”. Підприємство вже до 1890 р. повернуло всі позики, виготовлення сталі з 1883 до 1914 р. зросло з 1,1 млн. до 14,3 млн. пудів. Джон Юз після смерті залишив чотирьом синам спадщину в 1 млн. рублів золотом.

Окрім того, судячи з великої кількості биків, племінних жеребців, симентальських корів, продуктів сільського господарства (вироблялося борошна на 100 тис. руб.), представлених на Катеринославській виставці 1910 р. та відзначених золотими та срібними медалями, Юзівський металургійний завод мав потужне підсобне сільськогосподарське виробництво.

2.6. Французи, італійці, бельгійці

Окремі представники французького етносу були на поч. ХІХ ст. намісниками Новоросії. В 1805-15 рр. - генерал-лейтенант герцог (Дюк) де Рішельє, у 1815-22 рр. - генерал від інфантерії граф Ланжерон.

Французькі прізвища у цей час зустрічаються і в історії Бахмуту. Відомо, зокрема, що після пожежі 1815 р. архітектору Гесте доручають скласти новий генеральний план міста.

У 1885 р. в Бахмутському повіті мешкали 16 французів, 13 італійців, 4 бельгійці. Напередодні І Світової війни кількість бельгійців у повіті збільшилася.

У 1892 р. в Дружківці було засноване Донецьке Товариство залізоробного та сталеплавильного виробництва із загальним капіталом в 4,5 млн. рублів. Правління знаходилося у Парижі на Рю де Астор. Головою Правління був Е. Пастер, заступником - Бонар, членами Правління - К. Аст'є, Г.Шанов, Є. Берд'є, К Мциховський. Директором заводу був А.Ю. Іллеро, технічним директором - Е.К. Ліндер, комерційним - Утвіллер.

У 1897 р. Бельгійське анонімне Товариство заснувало біля Дружківки Сталеливарний та механічний завод. Керуючим був Є.Є. Кап'є-Дюпре, ди-

ректором-розпорядником - Ф.О. Ф'єве. Статутний капітал підприємства становив 1 115 тис. рублів. Завод мав паровий казан та генератор потужністю 400 кінських сил. Працювало на ньому 450 робітників.

У 1910 - 1911 рр. В.О. Плещеев продав свій вогнетривкий завод у Часів Ярі Анонімному Товариству «Кринична на Дінці», яке виникло за ініціативою підданих Бельгії і Франції. 19 травня 1897 р. в Російську місію в Бельгії звернулися член Палати представників інженер Жюль Даллеман, промисловець Еміль Декамп, інженери Верб Крафт, Олів'є П'єтт, Жорж Даллеман про утворення Правління Анонімного Товариства «Кринична» (в місті Селіє). 19 січня 1898 р. Департамент торгівлі та мануфактури Міністерства фінансів розглянув Статут, документи на купівлю 55 десятин землі біля сіл Кринка-Пантелеймонівка Бахмутського повіту й Маячки-Шабельковка Ізюмського повіту. Товариство мало капітал в 1,2 мільйони франків, воно створювалося на 30 років. Міністр фінансів граф Ю.С. Вітте дозволив діяльність Анонімного Товариства. Керуючим став Віктор Олександрович Френе. У 1909 р. Товариство «Кринична» мало: основного капіталу 450 тис. руб., двигун паровий в 160 кінських сил, 120 робітників; виготовлялися вогнетривка цегла для доменних і коксових печей, вагранок, цемент вогнетривкий на суму 412 тис. руб. на рік. Новим керівником заводу був призначений бельгієць Жорж Фірнемон, що володів 31 акцією на суму в 15,5 тисячі франків. 26 червня 1912 р. на екстреній нараді акціонерів Анонімного Товариства ухвалюється рішення у зв'язку з поглиненням заводу Плещеева про збільшення статутного капіталу до 2,5 мільйонів франків, про випуск 2600 нових акцій по 500 франків кожна. Найбільші пакети акцій придбали за підпискою Еміль Декамп з Брюсселю (540 акцій на 270 тисяч франків), інженер Олів'є П'єтт з Брюсселю (200 акцій на 100 тисяч франків), член Палати представників Жюль Даллеман з Льєжу (125 акцій на 62,5 тисячі франків). В 1914 р. АТ «Кринична» мало оборотного капіталу 450 тис. руб., 120 робітників, сталий перелік продукції і річний обсяг реалізації товарів в 275 тис. руб.

Бельгійці інженери Боссе і Геннефельд збудували в Юзівці Чавуноливарний і механічний завод, що виробляв для копалень парові машини та казани, лебідки, насоси, загальною вартістю продукції на 350 тис. руб. на рік. Керуючим був Й.К. Швайгут, працювало 210 робітників. Завод мав налагоджений електрострум, відповідне обладнання.

У 1883 р. Паризька Облікова контора допомогла своєму директору Сен-Полу де Сенсей заснувати в Парижі «Товариство для розробки кам'яної солі та вугілля в Південній Росії», що приступило до діяльності у Бахмутському повіті в 1884 р. Основний капітал товариства складав 20 млн. франків. До складу підприємства входило дві соляні копальні: Харламівська і Брянцівська, на

54
яких у кінці XIX ст. працювали до 700 робітників, видобувалося 13041689 пудів кам'яної солі, вартістю за 1 пуд 3-7 коп. Директором-розпорядником і відповідальним агентом у Росії був гірничий інженер С.С. Манціарлі де-Деллінесті.

У 1890 р. бельгійська «Сос'ете Сольвей е компані» заснувала свою філію - Товариство для виробництва соди в Росії «Любімов, Сольве і К°» і відкрила содовий завод у районі м. Лисичанська.

Французьке товариство «Уніон» володіло металургійним заводом у Макіївці. Машинобудівним заводом у Горловці керував бельгійський інженер Губерт Дебош. Завод виробляв механізми та казани на 1 млн. рублів, мав 8 парових казанів, електрику, 585 робітників. Євген Євгенович Олів'є налагодив у колонії Нью-Йорк виробництво ливарних деталей машин на 50 тис. руб., на його підприємстві було встановлено паровий казан, працювало 60 робітників.

На соляній копальні «Нова Величка» в 1884 р. проходку вели італійці підричним методом, було зайнято 15 піротехніків та робітників.

Таким чином, поява в краї французів, бельгійців, італійців пов'язана із проникненням у промисловість іноземного капіталу та потребою в іноземних фахівцях - інженерах, техниках, робітниках.

2.7. Представники інших національних та релігійних груп

Наприкінці XVII ст. в краї з'являються нечисельні представники калмиків. Як окремих етнос вони сформувалися в результаті приходу на поч. XVII ст. на Нижню Волгу частини монгольських племен, де вони прийняли російське підданство. Основу традиційного господарства калмиків складало кочове скотарство, житлами були юрти монгольського типу. Калмики доходили до Бахмуту і подовгу тут затримувалися, очевидно, добуваючи сіль для худоби. В 1734 р. сотник Ізюмського полку Василь Капніст розгромив орду калмицького хана Дондук-Омби.

З 1667 р. в складі Російської держави існувало відносно автономне Калмицьке ханство. Воно було ліквідоване в 1771 р., частина калмиків пішла на історичну батьківщину. У 1783 р. кількості калмиків були запрошені в Новоросію Г. Потьомкіним на службу в легкій кавалерії. Наприкінці XVIII ст. в Катеринославському намісництві серед звільнених від сплати податей, окрім відставних військовослужбовців, церковнослужителів, були 459 калмиків.

Під час I Світової війни, внаслідок мобілізації, скоротилася чисельність робітників на підприємствах, зокрема, у вугільній промисловості – на 33%. На копальнях та заводах почали використовувати мобілізованих на працю з

тилу вихідців з Середньої Азії. В 1916 р. вийшов указ про залучення «іногородців» до роботи на гірничих підприємствах. Тоді до Макіївки прибули 600 киргизів та калмиків.

Цигани (роми) з давніх часів кочували по Бесарабії, Криму, Румунії, Балканах. Вони були відомі на Запоріжжі, де переважно займалися ковальським ремеслом, торгівлею кіньми, коновальством, різьбленням по дереву, ювелірною справою, а також у якості артистів, фокусників, ворожили, ходили з дресированими ведмедями, собаками. В 1770 р. 456 циган під час російсько-турецької війни з м. Бендери у Молдавії були переведені до Новоросійської губ., де їм було запропоновано поселитися або продовжувати кочувати за умови сплати податку в 1 руб. з шатра, що й обрали більшість ромів. За відомостями Катеринославської намісницької управи, 255 циган-чоловіків і не менше жінок «волочилися з одного місця до іншого й складали більшу виразку, ніж прибутку для новоросійського населення».

У 1782 р. на території Бахмутського та Таганрозького повітів Катеринославської губернії мешкало 572 циган (0, 28% від загальної кількості населення).

У 1784 р. їх налічувалося в трьох новоросійських губерніях до 8000 чол., вони кочували, зупиняючись на краю поселень та живучи там у шатрах. □ Пізніше деякі групи циган осідали в містах або селах, будуючи хати на околицях, зазвичай на одній вулиці, там, де раніше стояли їхні шатра. Щодо циган (їх у Бахмутському повіті в 1885 р. нараховувалося, як і греків, тільки 8 чол.), об'єктивну інформацію, очевидно, важко було отримати через небажання кочових ромів спілкуватися з представниками офіційної влади, постійне переміщення циганських груп по півдню України. Існування біля Слов'янська циганського цвинтаря в XIX ст. свідчить про те, що в краю жили осілі представники цього народу. В Ізюмі цигани стало жили з другої половини XVIII ст.³⁴

Український вчений-індолог професор О. Баранников, визнаний в Індії святим, у 1920-ті рр. досліджуючи діалекти циганської мови, виокремив та здійснив порівняльно-мовний аналіз ізюмсько-слов'янських її діалектів.

У XVIII ст. все циганське населення розподілялося формально на полки, підпорядковувалося отаманам. Законодавство Російської імперії не виокремлювало циган серед інших підданих, намагалося зробити з них селян, зараховувало до рядового козацтва.

Займалися цигани й промислами, які вимагали довгого перебування на одному місці. Традиційно вони виготовляли саман, потім розвозили його по хатах та продавали.

Серед традиційних занять циган також значилося «щиткове ремесло» - виготовлення щіток для побілки; виточування з дерева різноманітного домашнього приладдя – веретен, посуду тощо; видовбування ночв.

Традиційний циганський кочовий табір являв собою об'єднання кількох родин – не обов'язково родичів. Головним був «барон» – (від циганського «баро» - великий). Діяв циганський звичаєвий суд – «кріс».

У XIX ст. в південних губерніях Росії (Харківській, Катеринославській), на землях Війська Донського в документах згадувалися 5 класів циган: квалі (неосідлі); торговці кіньми (переважно конокради); ті, що виступали в якості артистів з прирученими тваринами (найчастіше ведмедями); так звані «шатерники», що їздили по ярмарках; та «плащеваті». Останні згадувалися як «найбільш брудні», займалися ворожінням, жебрацтвом тощо.

У 1913-1915 рр. десятки тисяч ассирійців, рятуючись від геноциду молодотурків, втікали з території Західної Вірменії. Біженці, представники «князівств» Альбакнаї та Барварнаї прибули в Російську імперію через Крим, а «князівства» Талнаї - через Грузію до Катеринодара, потім до Маріуполя. Частина їх осіла в Юзівці та селищах Бахмутського повіту, де ассирійці займалися переважно чоботарським ремеслом, оскільки для цього не потрібні були ні приміщення та устаткування, ані знання мови.

У різний час у Бахмутському повіті уряд селив військовополонених татар і турків. На початку XX ст. для праці на соляних та вугільних копальнях прибували татари з Тамбовської губернії, гірничопромисловці охоче брали їх на роботу, зважаючи на дисциплінованість, негативне ставлення татар до «зеленого змія». Велика татарська діаспора існувала на Риковських рудниках.

У 1885 р. в повіті мешкали представники фіннів (6 осіб), естів (12), угорців (10), грузинів (2), осетинів (1), чорногорців (5), шведів (4), турків (16), 43 людини були визначені як «різні». Напередодні Першої Світової війни в Бахмутському повіті збільшилося число фіннів і шведів.

Про строкатий національний склад населення повіту свідчать дані про мешканців Юзівки в 1917 р. Серед мешканців були зафіксовані: 334 татар, 297 литовців, 130 донських козаків, 101 англієць, 96 циган, 86 латишів, 41 перс, 39 чехів, 31 грузин, 23 болгар, 19 іспанців, по 13 чоловік італійців і французів, 12 китайців, по 6 швейцарців і курдів, 5 турок, 4 словенів, 2 чуваші, 2 караїми, по одному чеченцеві і словакові.

Отже, впродовж XVIII ст. в краї з'являлися кочові калмики, наприкінці XVIII ст. сюди прийшли та частково осіли групи циган. Робітниками на гірничовидобувні підприємства приходили найматися, осідаючи в краї в значній кількості поволзькі татари. Під час Першої світової війни в повіті з'являються ассирійці. Серед населення Бахмутського повіту наприкінці XIX - на

початку ХХ ст. також зустрічаються нечисельні групи представників багатьох інших народів, переважно торговців, ремісників, найманих працівників.

2.8.Однорорці у Донбасі

Народність однорорці. Від стану до народності (субетносу)

Серед різноманітних народів і народностей, що мешкають поряд з нами, однорорців, як субетнос російського народу, довго не помічали.

У Росії, в силу особливостей національної політики, про них говорили більше як про окремих стан, в який в 1831 році включили навіть частину польської шляхти, що не зуміла довести свого шляхетства.

Що ж до етнографії, то їх розглядали швидше в числі великоросів, які представляли основну частину сільського населення Росії.

Після ліквідації станового устрою і остаточного переведення всіх однорорців в державні селяни, їх нащадків, які помітно відрізнялися від інших великоросів, продовжували іменувати однорорцями, маючи на увазі при цьому їх особливий, історично сформований етнотип російського народу.

Підтвердження вірності такого положення знаходимо в працях радянського російського історика-етнолога Л. М. Гумільова. Саме він, в доступній для розуміння багатьох формі, представив у своїй пасіонарній теорії етогенезу етнічну систему, тобто показав співвідношення народностей (субетносів) всередині нації, народу (етносу), а також принципи освіти народностей і їх взаємний вплив.

Соціальні процеси, що викликають переселення з місць традиційного мешкання народностей в місто, невблаганно призводять до зменшення числа представників багатьох субетносів. Паралельно, традиційні території існування народностей заселяються представниками прийшлих етносів, що веде зрештою до заміщення, зміни укладу й до культурного переродження, поглинання населення.

Тим не менш, серед великоросів, а нині росіян, можна розрізнити не менше ніж 30 етнографічних груп. Але найбільш відомі субетноси росіян це козаки, помори, полеми, мешчеряки, сибіряки, старожили і старообрядці.

Створення стану однорорців. Дуже своєрідною є історія утворення однорорців, як субетносу, що виник з служивих людей, що представляли собою особисто вільний військовий стан, що включав в себе переважно дітей боярських і козаків, які несли гарнізонну і прикордонну службу в XVI і XVII ст. на східному та на південному кордонах Московської держави.³⁵

Серед козаків було багато вихідців з Дону і запольних річок. Під останніми в документах Донських справ посольського наказу прямо визначаються

Сіверський Донець, Хопер і Ведмедиця. Оскільки донці добре знали степ, сільське господарство та військову справу, їх охоче брали на городову, козацьку і станичну службу.

Діти боярські, що служили на периферії держави, часто не мали вотчин і були бідні. Маєтки, надані за службу, мали в основному дворяни, що були відправлені для служби безпосередньо згідно владного наказу.

Тут і життя, і служба помітно відрізнялися від такої як в Москві і в ближніх до неї містах. Через складнощі доставки продовольства наймані служиві люди не були зацікавлені особисто і ставилися до обов'язків недбало ...

Щоб змінити таке положення, уряд став виділяти землі для утримання не тільки вищих, але і нижчих службових осіб, призначених для охорони кордону. Землі відводили за місцем служби і тому служиві особи *українських* міст були і воїнами, і хліборобами. Деякі з них мали навіть кріпаків.

З приходом до влади царя Петра I положення служивих Півдня Росії дуже змінилося. Південна межа захисту значно розширилася в бік Криму, і стратегічне значення багатьох невеликих міст Белгородської та Ізюмської оборонних ліній втратило сенс. Служиві виявилися не при справах. До того ж після стрілецького бунту довіри до старої еліти у Петра вже не було.

Петру потрібна була нова військова еліта і тому, розправившись з бунтівними стрільцями, які представляли значну частину старого регулярного війська, він зайнявся формуванням полків нового ладу.

Регулярна армія зростала прямо на очах. Більшість рекрутів набиралося з числа кріпаків і холопів. При цьому вони отримали можливість відзначитися на службі і одержати не тільки унтер-офіцерський чин, але навіть і дворянство. У кінні полки, в драгуни і рейтари, набирали вже не дітей боярських, а представників стану однодворців, що знов з'явився. Цей стан складався з службових, які не були включені в петровське дворянство через бідність або відсутність грамот, що підтверджували давнє (допетрівське) дворянство.

Слово «однодворець» - власник одного двору - вперше вжито в Указі від 12 березня 1714 р. Саме тоді маєтки однодворців прирівняли до вотчин і навіть допускали продаж як тих, так і інших.³⁶

В Указі про проведення перепису 1719 року слово «однодворець» застосували вже до всіх служивих нижчих розрядів, коли, обклавши їх як і селян, «подушним збором», таким чином, перетворили на «податний стан», зобов'язаний нести військово-прикордонну службу.

Служба однодворців в ландміліції. З 1723 р. з однодворців вже стягували по чотири гривні з душі і «осьмигривенний подушний збір» для утримання регулярної армії, точніше ландміліції (прикордонного війська), особовий склад якої набирался з тих же самих однодворців.

Ландміліція - це поселені війська, що зберігають регулярну організацію. Служили тут по 15 років. Спочатку рекрутували всіх чоловіків у віці від 15 років, але в кінці XVII століття із численної родини брали 1-2 людини чоловічої статі, а третій залишався вдома «на ріллі»; четверо одинаків вважалися, як би за одну сім'ю і служили по черзі. У зимовий час ландміліція знаходилася вдома і тільки влітку збиралася на табірні збори.

Ландміліціонери несли службу по декілька місяців, після чого мінялися, тому що у більшості з них були родини. Більше того, з деякого часу ландміліціонерів навіть зобов'язували бути сімейними, вважаючи, що в цьому положенні служба буде більш якісною.

Постачання «лантміліцік» полків здійснювалося в місцевостях, з яких вони призивалися в набір, від того ж однодворчого стану.

1729 року ландміліцію було посилено до 4 регулярних та 6 іррегулярних полків. Більше того, до кінця 1729 року в ній вже знаходилося 4 піших і 16 кінних регулярних полків. Далі, в 1731 р., ландміліцію, що несла службу на української лінії, іменували українською ландміліцією, але через 5 років, в 1736 р., за поданням Мініха, всі 20 полків перетворили в кінні та перейменували на український ландміліційний корпус.

Слід зауважити, що всі в «лантміліції» були екіпіровані, озброєні і організовані, як і інші війська. Характерно, що мундири ландміліціонерів склалися з білого жупана, червоного камзола і шкіряних штанів. Капелюх носили чорний, обшитий та з бантом. Кожному видавалося по дві білі сорочки і шкіряні рукавички. Чоботи носили з розтрубом і з залізними шпорами. Для пішої ж служби і варт були черевики, штиблети, а також сірі панчохи.

«Ландміліційські» полки брали участь в усіх російсько-турецьких війнах часів Анни Іоанівни, а пізніше і Катерини II.³⁷

У 1771 - 1786 рр. йшла поступова ліквідація ландміліції. Полки переформувалися в армійські. При цьому багато однодворців домоглися визнання за ними дворянського статусу, до того ж стародавнього, а не служивого. Решта зберегли за собою право «відшукувати дворянство».

Входження до складу «Катеринославського козацького війська» В умовах розпочатої російсько-турецької війни, за указом імператриці Катерини II від 3 липня 1787 р., однодворці, як і російські старообрядці, увійшли до складу Катеринославського козацького війська. За зразком Донського козацького Війська був сформований особливий козацький корпус, що отримав назву «Катеринославського козацького війська» або війська «Новодонських козаків». Корпус склався з 4 кінних полків і одного пішого.

Російський уряд врахував, що несення козацької служби завжди було престижним в Малоросії і на Півдні Росії і, керуючись вимогами воєнного часу, додатково дозволив записуватися до Війська всім бажаним, крім кріпаків.

60
Таким чином, 14 січня 1788 року, у військо було включено ще й старообрядців, міщан і цехових Катеринославської, Вознесенської і Харківської губерній. А через кілька днів, 18 січня, Війську додали і Катеринославський козачий полк.

У лютому 1788 року сформували Катеринославський корпус передової охорони. У його складі були старшина, 2400 козаків і 1016 калмиків. І, нарешті, 1 травня того ж 1788 року була створена Катеринославська армія, що включила до свого складу Катеринославське козацьке військо.

На чолі цього війська разом з донською старшиною нижніх чинів стояв донський отаман Матвій Іванович Платов. Під його керівництвом Катеринославське козацьке військо, яке називали ще й Новодонським, підкорило турецькі фортеці Очаків та Ізмаїл.

Новодонці при цьому не осоромили слави своїх служивих предків, і двоє з них - хорунжі Леон Гречишкін з Ново-Айдарська і Дмитро Трунов з Борівської слободи - відмічені в Розписі серед тих, хто відзначився «хорообрістю на штурмі Ізмаїльському» серед «старшин і інших військ козацьких Катеринославського і Донського». Крім того, героям були подаровані нагороди «за особисту хорообрість», звання сотників і «личного дворянина»

Про особи інших земляків-учасників російсько-турецької війни нам поки невідомо, проте факт їх служби в якості катеринославських або новодонських козаків безсумнівний, підтверджений історичними та краєзнавчими даними. Зокрема, про це свідчить студія «Життя і творчість селян Харківської губернії» за ред. В.Іванова, де зазначено: «Боровської слободи жителі називалися козаками Ново-Донського полку і призивалися по положенню Донських козаків».

У зв'язку із завершенням в 1791 році турецької війни козаків Ново-Донського полку повернули в колишній стан однодворців, що помітно при вивченні «Перечневого відомості 1792 р.» У ній, зокрема, позначено число однодворців у Бахмутському і Донецькому повітах (відповідно: 1798 і 3667 душ чоловічої статі). Населені однодворцями були також слободи Слов'янського повіту, серед яких - Верьовкіно, Берека, Шебелинка і Лозовеньки, що нині відносяться до Харківської області.

І все-таки найбільше число однодворців проживало в західній частині Воронезької губернії, в Задонському, Воронезькому, Землянському, Нижнедівичькому і Коротояцькому повітах.

Статус однодворців закріплювався і в Указі від 16 серпня 1798, де оголошувалося, що однодворцям, які мають маєтки, «яких предки з давніх років в отбивательство від військової служби в звання це вступили», наказано «залишатися назавжди в цьому стані».

Проте, як сказано у донського історика Е.Савельєва, значна частина ко-

лишніх козаків Катеринославського козацького Війська не побажала примиритися зі своїм новим становищем і втратою козачого звання і тому в 1800 році звернулися до Государю Імператору «з всепідданішим проханням» про повернення їм козачого звання і дозвіл переселитися на Кавказ, щоб нести там козацьку службу.³⁸

Прохання колишніх козаків було розглянуто Сенатом і по затвердженню Государем Імператором, розв'язане в тому сенсі, що колишнім козакам Катеринославського Війська повернули козацьке звання за умови переселення на Кавказ, але без будь-якої підтримки з боку казни.

Але і матеріальні труднощі не зупинили козаків. Багато з них переселилися зі своїми сім'ями на Кавказ, де заснували станиці: Теміжбекську, Казанську, Ладозьку і Тифліську. Зокрема, станиця Тіфліська заселялася переселенцями зі Старобільського повіту, а станиця Воронежська - зі Слов'янського. Особливий кінний полк, що складався з цих козаків, перебував у складі Кубанського козачого Війська і називався Кавказьським.

Життя і служба після Російсько-турецької війни. Новодонці, що залишилися в слободах, продовжували жити як раніше, збільшуючи свої сім'ї і освоюючи неброблені землі Дикого поля. На щастя, після підкорення Криму військової загрози з боку степу вже не існувало, тому відпала необхідність у службових обов'язках, і саме тому життя однодворців все більше нагадувало життя державних селян.

Тим не менш, властивості характеру і природа нащадків служивих осіб не залишалися без уваги Російської держави. Особливо цінувалася їх здатність до військової служби. Однодворці і раніше складали кістяк російської армії. Більшість із унтер-офіцерського складу було саме з них. Багатьох визначали на службу в гусарські полки. Зокрема, у книзі «Воронезьке дворянство у Вітчизняну війну» (Видання Губернського покажчика дворянства за 1912 р.) вдалося знайти цікаві дані по однодворців Старобільського повіту. Наведено кількість рекрутів із загального числа однодворців «чоловічої статі» по кожній із слобід, мобілізованих у зв'язку з Вітчизняною війною 1812 року: Сл. Боровской з 488 м.п. - 10; д. Айдаровой Старій з 540 м.п. - 11; Айдарова нової із 995 м.п. - 20; Сл. Бахмутовкі м.п. з 459 м.п. - 9; Сл. Богдановкі м.п. з 313 - 6; Сл. Дем'янівки м.п. з 144 - 3; Сл. Трехібенской м.п. з 1118 - 22; Сл. Райгородка м.п. з 231 - 5. На жаль, імена воїнів-учасників цієї війни, як і багатьох інших, поки залишаються не оприлюдненими.

Після перемоги Росії у війні з наполеонівською Францією театр військових дій знову перемістився на Кавказ. Кубанському війську для підкорення горян знадобилося поповнення. І це поповнення знову прийшло від одnodворців.

У Ревізській казці про однодворців Борівської слободи за 1835 рік в окремій графі «Із того числа вибуло» щодо членів кожної переселеної сім'ї слідував запис: «Перераховані в (число) душах Слобідсько-Української казенної палатою на Кавказьку лінію в козацьке звання з 1 (2)-ої половини 1831». У підсумку з Борівської слободи на лінію було переселено всього 53 «душі чоловічої статі».

Таким чином, нащадки стрільців і служивих козаків, як Борівської, так і інших однодворчеських слобід Подонців'я, не один раз мали можливість повернутися до лав козацтва.

Можливості відновлення у дворянстві. Були й можливості відновлення у дворянстві, навіть у «стародавньому». Так, з 1801 р. за наявності старих грамот зробити це було нескладно. Нашадки московських порубіжних ратників дбайливо зберігали і передавали їх дітям разом з ностальгією про допетрівські часи, а спроби царського уряду зрівняти однодворців з селянами вважали за безчестя. Своїх дочок видавали заміж тільки за однодворців своєї або інших слобід і навіть провінцій. Часом однодворці клопоталися про те, щоб їх не змішували з селянством і зарахували до дворян. Зрештою, імператор Павло I надав однодворцям право «відшукувати і доводити втрачену предками дворянську гідність». На жаль, чим далі від столиці жили нащадки служивих, тим менше шансів було на удачу. Навряд чи однодворці Шеховські, Анєнкови, Оболенські, Пушкіни та інші, що жили у Борівській та інших слободах Подонців'я мали реальну можливість отримати дворянство: неспокійні і нелегкі часи пережили вони на далекій «Україні», щоб зберегти грамоти або добитися дворянства службою. Як би там не було, але вже через 3 роки, в 1804 році, з тим, щоб не допустити в дворянство тих, хто втратив його «за провини і отбивательство від служби», було наказано розглядати докази «з усією строгістю».³⁹ Але в 1816 році навіть і доказів наявності дворянських предків стало недостатньо. Державний рада вирішила, що необхідним є досягнення дворянства тільки виключно через службу. Для цього однодворці, що надали докази їх походження від дворянського роду, отримували додаткове право вступу на військову службу із звільненням від повинностей і призначенням першого обер-офіцерського чину через 6 років. І нарешті, після запровадження в 1874 році загальної військової повинності, однодворцям надали право відновлювати втрачене предками дворянство (за наявності відповідних доказів, підтверджених свідченням дворянського зібрання їх губернії) шляхом вступу на військову службу в якості однорічних добровольців і «отримання офіцерського чину в загальному порядку, передбаченому для однорічних добровольців».⁴⁰ Можливо, що останнє нововве-

39 Подов В.И. Разгадана еще одна загадка нашей истории (о новомБоровском городке донских казаков) // Областные Краеведческие чтения. – Луганск, 1997. – №1. - С. 18 – 20.

40 Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края.

дення знову збільшило можливість отримання дворянства, але навряд чи і воно мало будь-який практичний сенс для мешканців Борівської та інших однодворницьких слобід.

Нащадків однодворців переведено в селяни. У ревізській казці 1850 року однодворці вже записані як «казенні селяни», а з прізвищ, що викликають історичні асоціації, у Борівській слободі залишилися тільки Пушкіни, у яких, крім відомого стародавнього прізвища, навряд чи збереглися стародавні грамоти, власне, як і станові амбіції. У 1858 роки мешканці однодворницьких слобід всі без виключення були записані як «державні селяни».

Слід зазначити, що участь Росії в Кримській війні 1853-1856 рр. років негативно позначилася на житті однодворців. Як наслідок, уряд Росії, проаналізувавши причини поразки, провів військову реформу. У 1871 році було затверджено новий військовий Статут, згідно з яким рекрутська повинність була замінена на загальний військовий обов'язок. В армію на 6 років призивалися всі молоді люди, що відповідали за станом здоров'я необхідним вимогам, та які досягли відповідного віку. При цьому передбачалася система пільг, серед яких були і зумовлені сімейним становищем. Цим самим, дбаючи про збереження сім'ї, держава не брала на себе турботи про старих, осиротілих дітей. Мовляв, нехай їх годує єдиний син, онук чи брат, що користується пільгою від призову. Але це були окремі випадки в величезній державі, де романовська монархія доживала останні десятиліття, а зміни в суспільстві вели до поступового руйнування Росії, що вже пережила свою історичну велич.

Зміни у ставленні до етносів. Капіталістичні відносини стирали не тільки станові, але також етнічні особливості населення. Титульна нація держави входила до своєї кризи. Відстоювання великоросами власної ідентичності нерідко іменували «шовінізмом». Тим не менш, в науці субетноси росіян таки вивчалися і описувалися, немов би в передчутті початку їх зникнення.

У радянський період слово *великороси* замінилося на *росіяни*, а *малороси*, яке нібито зменшує гідність народу, замінили на *українці*, що насправді ніколи раніше не було самоназвою даного етносу. Більше того, держава практично не звертала уваги на існуючі відмінності народностей всередині кожного етносу. Однодворців серед росіян могли визначити лише етнографи, але це вимагало серйозних досліджень, пов'язаних з вивченням конкретних архівних, історичних та етнографічних матеріалів. На жаль, в період масових переселень, міграцій і зміни традиційного укладу сільських мешканців на колгоспний говорити про етнографію росіян ставало майже неможливо. Особливе значення в стиранні етнічних особливостей мала урбанізація населення і запусіння місцевостей традиційного проживання народностей, що йде паралельно з постійно спадаючою народжуваністю в пострадянський час. У Росії, як ніколи, стали помічати різкий спад титульної нації, причому

64
не тільки в сільській місцевості, але і в містах.

Нащадки однодворців в наш час. Зараз, як і раніше, областями традиційного розселення народностей однодворців є переважно Білгородська, Воронезька, Курська, Орловська, Тульська, Рязанська, Брянська в Росії, а також Харківська, Донецька і Луганська в Україні. Зокрема, в Донецькій області нащадки однодворців, точніше, етнічні однодворці, проживають в Слов'янському районі. У Луганській області - це селище Борівське, Трьохізбенка, Новий Айдар, Старий Айдар, Краснянка, Бахмутівка та інші. Незважаючи на історичні катаклізми і вплив державних режимів на свідомість і менталітет нащадків однодворців, самосвідомість їх, як однієї з народностей росіян, існує й до нашого часу. Більше того, факти, що підтверджують це, відмічають навіть у сучасній усній народній творчості, зокрема, в деяких анекдотах, створених самими боровцанами, невід'ємною рисою характеру яких і понині є почуття гумору.

Наприклад, як зразок, один з анекдотів, який можна почути і зараз серед місцевих жителів. Боровщанина разом з іншими радянськими солдатами під час війни взяли в полон. Фашист допитує його: «Ти хто, руський?!» ... Боровщанин відповідає: «Ні». «Українець?» – «Теж ні». «Може білорус, грузин або навіть єврей?» - Все «ні». «Так хто ж ти, нарешті?» - запитує розлючений німець. На що полонений гордо каже: «Боровщанин».

Про духовну спадкоємність однодворців. А ось приклад духовної спадкоємності від донців, насельників Борівського містечка, до однодворців селища міського типу Борівське. Справа в тому, що донські козаки, що заснували Борівський юрт, а пізніше і Борівське містечко були православними християнами. Під тиском ж московського уряду вони, як і всі козаки у Війську Донському, змушені були прийняти Ніконівську церковну реформу. При цьому ставлення до неї у донців було неоднозначним. Багато хто з козаків, як розповідають архівні документи, були схильні повернутися до старих церковних традицій. Але їх колишніх священників, які не підтримали реформи патріарха Нікона, переслідували і висилали до Москви, де піддавали тортурам і стратам. Донцям суворо заборонялося приймати для здійснення треб в каплицях бродячих попів. Це викликало справжнє невдоволення козаків, готових вибухнути непокорю новим порядком. У своїх чолобитних козаки писали: «На далекій відстанні від церков Божих православні християнські душі помирають без покаяння та причастя св. таємниць».

Враховуючи назрілу необхідність включити донців в оновлену православну церкву, а тим самим і міцніше прив'язати до себе, Московський уряд сприяв зростанню числа церков і священнослужителів у донських містечках, у тому числі і в донецьких. Про це детально писав у своєму дослідженні російський історик В. Г. Дружинін: «Патріарх давав антимінси, а великий государ

гроші на будову, ікони та начиння». Далі те ж джерело вказує на «антимінси, видані донським козакам для новозбудованих церков (крім вищевказаних) у наступні містечка: «...До Борівського - 27-го лютого 1694 Луганський - 9 березня 1695». (**Примітка:** Антимінс (грец. *ἀντι* - замість і лат. *Mensa* - стіл, «замість престолу») - у Православ'ї чотирикутний, із шовкової або лляної матерії плат зі вшитою в нього часткою мощей якогось православного святого і надписанням архієрея; є необхідною приналежністю для здійснення повної Літургії. Освячується тільки архієрейським чином).

І це при тому, що «Черкаський собор був побудований вперше в 1650 р., і з тих часів до 1689 р. освячена була лише одна церква. В 1670 р. - в Мезигірській пустині, поблизу Усть-Медведицької станиці». З цього випливає, що церква в Борівському містечку не тільки найдревніша з освячених на Донеччині, але і в числі перших на історичних землях Війська Донського і Донській єпархії (виключаючи церкви Святогірського монастиря). Слід відзначити і дані з історії Белгородської єпархії, заснованої в 1667 році. У історичній праці архімандрита Анатолія (А. Ключарева) «Білгород і його святиня» представлені первинні межі цієї єпархії, що включали не тільки курські, білгородські і слободсько-українські землі, а й «новоназдаемие за межею гради» в числі яких і Борівської, про який сказано: «Нині слобода Борівська Старобільського повіту Хар. губ. ». Більше того, до 1799 р. церкви Слобідської України перебували під контролем Білгородського архіпастиря, а сама Слобідська Україна в цивільному відношенні перебувала під веденням Білгородських воєвод і Білгородської губернської канцелярії. Виходячи з цих, дещо несподіваних для дослідника, даних, можна вважати, що Борівське містечко, до освячення його церкви в 1694 році, вже перебувало у складі нововідкритої в 1667 році Білгородській єпархії. До того ж цей факт свідчить про духовну єдність донських козаків і служивих південно-російських земель, що входили до Белгородської єпархії, з яких йшло основне заселення донських містечок Подінців'я. У нарисі В. Лютова з рідкісної в наш час книги Іванова В.В. («Життя і творчість селян Харківської губернії. Нариси з етнографії краю. - Харків, 1898.») повідомляється, що «селение сначала было расположено вблизи Донца. Донец в то время имел другое направление и был не широкою рекою, а когда стали увеличиваться и, изменив русло, заливать жилища, то жители перешли дальше от реки, к востоку версты на две, куда в 1730 г. была **перенесена и церковь**. Это видно из летописи, имеющейся при Боровской Николаевской церкви».

Але і після цього святе місце на березі Дінця, де спочатку стояла перша Борівська церква, забуте не було. І, як відомо з тієї ж праці Філарета, «на місці містечка з'явився в ті роки цвинтар». Причому, «благоговіння жителів до святості колишнього місця і повагу до могил предків довгий час щорічно

викликала у жителів нової слободи бажання з хресним ходом відвідувати стару батьківщину і творити там поминання спочилих». □ Цікаво, що навіть у нинішньому Борівському, коли кажуть, що «понесли на кладбище», іноді живають давній вислів: «п'няслі на гарадок».

Місцеві жителі Олексій Топілін і Опанас Гончаров добре знали колишні межі юрта. Зокрема, ім'я одного з них відомо за списком служивих Борівської слободи від 1717 року (згідно з Ф-1802, Ц Д І А У): «Козачий служивий Олексій Максимов, син Тапіліна П., 80 років. У нього діти - Петро Л., 30 років, Селиван К., 20 років, Осип Ф., 19 років, Василь Ф., 9 років» (дореформене буквене позначення чисел).

Таким чином, виходить, що в Борівську слободу, що виділилася, перенесли церкву, що служила козакам до Булавінського повстання, і можливо, ту саму, що була «новозбудована 27-го лютого 1694». У цьому випадку дерев'яний храм, який пережив спалення містечка і зміну його жителів, міг би послужити ще, але, як сказано у Філарета: «На новому місці число жителів з часом збільшилося, і старий храм, перенесений з колишнього місця його в нову слободу, став тісний. Тому він проданий був у слободу Петропавловку Слов'яносербського повіту, а новий храм, обширний, був освячений в ім'я Святого Миколи в 1795 р.».

Ближче до кінця ХІХ століття, в 1885 році, у Борівській слободі за проектом архітектора І.Ф. Данилова була побудована кам'яна Миколаївська церква, що збереглася до нашого часу. Прекрасному храму, що є центром духовного єднання корінних боровщан, довелося пережити період більшовицького безбожництва і знищення православних цінностей. Тим не менш, ця святиня завжди була і буде одним із символів незламного духу нащадків служивих і однодворців Борівської землі.

Найбільш точно висловлювання про однодворців належить Я. В. Чеснову, сучасному російському етнологу і антропологу, учню академіка Б. А. Рибакова. В його «Лекціях з історичної етнології» наголошується: «...Один з таких прикладів - однодворці, що розселялися в південноросійських губерніях, досить складного походження, але провідним компонентом яких були нащадки нижчого розряду службових людей (стрільці, «боярські діти»). Характерно, що однодворці, які економічно були селянами, землею володіли на помісному праві. Єдине дворянське походження, якщо не всіх, то переважної більшості колишніх однодворців, однакові умови життя в «степу», на околиці держави, однорідна військово-польова служба з частими кочуваннями і з поступовим пересуванням все далі вглиб степу - все це призвело до того, що стан однодворців поступово перетворився в етнографічний тип».

2.9. Старообрядці

Перша хвиля переселення старообрядців-розкольників відбулася в 1760-63 рр. зі Стародубщини та околиць Єлисаветграду, друга - у 1772-73 рр. з Польщі та Молдавії за сприяння графа П.О.Румянцева (2370 осіб), третя - у 1785-86 рр. за сприяння князя Г.О.Потьомкіна, четверта - після 1803 р., за А. Скальковським, - «вже найбільш заскнілих бузувірів молокан і духоборів», пилипонів та ін.⁴¹

В 1778 р. в Бахмутській провінції існували розкольницькі слободи Біла та Ольховатка.

Старообрядці привнесли в господарство високу культуру землеробства, за словами А. Скальковського «часто за каждый шаг в степи они должны были вести тяжкую и кровавую борьбу с ногайцами, а чаще с запорожцами... Между ними было много грамотных, в их часовнях сохранились драгоценные рукописи книг Святого писания, ...имеем сведения об учредившейся у них типографии».⁴²

Зрозуміло, що ієрархи Славенсько-Таврійської єпархії зразу ж почали спроби повернути старообрядців на «шлях істини».

Першим це почав робити *архієпископ Никифор, в миру граф Феотокіс Микола Степанович* (1731-1800 рр.), який правив єпархією з 6 серпня 1779 р. по 9 вересня 1786 р. Він був греком з о. Корфу. Никифор Феотокіс у Італії вивчав математику, експериментальну фізику і астрономію, прийняв постриг в 1748 р. у храмі Афона. З 1757 по 1765 рр. викладав в гімназії Корфу. На запрошення молдавського володаря Григорія Гіки був ректором та викладачем гімназії у Яссах. Побував у Палестині та Єгипті. З 1776 р. був призначений ректором Полтавського духовного училища. 16 серпня 1779 р. відбулося посвячення Никифора Феотокіса у сан архієпископа. Його резиденцією став Полтавський монастир.

У 1780 р. єпископ Никифор прибув до старообрядців Єлисаветграду. Пропонував їм освятити каплиці, готовий був затвердити обраних ними священиків. Вони відмовилися. 16 липня 1780 р. Никифор написав «Послання старообрядцям», де описав початок Розколу в 1660 році у Сибіру Йосифом Істоміним, вказав на проповідників Якова Летіхіна, київського монаха Мартина, «пророка Аммоса». Феотокіс видав «Ответы на вопросы старообрядцев бахмутских и астраханских» (Москва, 1800 р.).

41 Савельев Е. Племенной и общественный состав казачества (исторические наброски) // Донские областные ведомости. – 1913. - № 125. – С. 3.

42 Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Одесса, 1850. – Т. 1 – 2. - С. 213.

Никифор з 1792 р. був настоятелем Московського Даниловського монастиря.

Капітан Генерального штабу Росії В.Павлович писав у 1860 р. після обстеження Бахмутського та Слов'яносербського повітів, що «старообрядці знаходяться преимущественно в Славяносербском уезде, в селениях Городище, Орехов ... Всего старообрядцев 4 965 душ обоего пола... Упрямство и закоренелость в прежних правилах и обрядах, составляя отличительный характер каждой из раскольнических сект, служит причиной тому, почему до сих пор, несмотря на все меры правительства, секты эти не приведены к убеждению слиться в одну православную веру. Невежество их обнаруживается везде и во всем. Но, будучи преследуемы правительством, они не могут распространять свои ложные правила на других жителей и только между собой составляют одно тесное неразрывное братство, твердо противящееся введению православия. Молоканы, живущие в Славяносербске, составляют одну из самых вредных сект, по своим понятиям и правилам».⁴³

У Катеринославській губернії у 1881 р. мешкало 7656 розкольників.⁴⁴

У Бахмутському повіті у 1882 р. було 287 старообрядців. З'явилися з 1870-х рр. сектанти «хроми» - малапути (не їли м'ясо, не пили горілку, аскети, проводили обряди на таємних зібраннях на околиці селищ, перевдягалися). Населення ставилося до них вороже. Були самочинні розправи над сектантами, оголошувалися щодо них вироки сільських сходів, натомість до карного покарання залучено було 2 особи.

У 1883 р. їх чисельність у губернії збільшилася на 237 осіб, в т.ч. мешкало у Бахмутському повіті 207, понад 7 тис. - у Слов'яносербському. До православ'я було повернуто 8 осіб. У 1884 р. у Бахмутському повіті мешкало 185 розкольників – 3-тя чисельність у губернії.⁴⁵

Розкольників-старообрядців на металургійному заводі Дж.Юза було до 7 чоловік. Про них згадувалося: «...Особи торгові, постійно міняють місце проживання, ...сектанти вчили дітей у земських школах, вступають у шлюби».

У 1887 р. в Катеринославській губернії мешкало 6,9 тис. розкольників. Губернатор у Звіті царю відзначав їх особливу «відданість давньописаним іконам, стародрукованим книгам та обрядам предків розкольників». Серед них зрештою під тиском місіонерів прийняли православ'я 70 осіб.⁴⁶

43 Беднов В. Краткое историческое известие о Славенской епархии. – Екатеринослав, 1909. – С. 133.

44 Гавриил. Отрывок из повествования о Новороссийском крае. – Тверь, 1857. – Т. 3. – С. 51.

45 Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. Екатеринославская губерния. / Составил Генеральног Штаба капитан В. Павлович. – СПб., 1862. – С. 156.

46 Обзор Екатеринославской губернии за 1881. – Еккатеринослав, 1881. – С. 43.

Розкольників в 1894 р. у губернії налічувалося вже 11,6 тис., тобто зростання за рік відбулося на 3,3 тис чоловік. Безпопівців - 10,8 тис., малапутів - 392. У Бахмутському повіті було зареєстровано 26 беспопівців. Залучено до православ'я у губернії було 6 малапутів, 33 розкольника. Чисельність розкольників зменшилася у 1895 р., у губернії - на 2208 осіб. Безпопівців у Бахмутському повіті налічувалося 62.⁴⁷

Катеринославська єпархія активно боролася зі старообрядцями у Бахмутському та Слов'яносербському повітах. Вихідці з Бахмутського повіту О. Дородніцин, Д. Баженов були активними ієрархами-місіонерами. Одночасно активно діяло в губернії близько 30 місіонерських комітетів.

Олексій Дородніцин (Амнеподист Якович) народився 2 листопада 1859 р. в сім'ї дядька села Успенське Слов'яносербського повіту. Швидше за все, закінчив Бахмутское духовне училище. Середню богословську освіту отримав в Катеринославській Духовній семінарії, а вищу - в Московській Духовній Академії, яку закінчив зі званням кандидата богослов'я. У 1892-94 рр. за призначенням єпископа Августина служив помічником доглядача Бахмутського духовного училища.⁴⁸

Дородніцин в 1900 р. написав роботи «Хроніка єпархіальної місії», «Про таїнство причащення (досвід опікування протиштундиста)».⁴⁹

У вересні 1901 р. о. Анемподист зайняв місце викладача по богослов'ю, історії та викриванню розколу і місцевих сект в Чернігівській духовній семінарії, саме в Чернігові знаходилася громада старовірів (Стародубшина). 30 травня 1904 р. в Харківському кафедральному соборі була здійснена хіротонія архімандрита Олексія в єпископа Сумського, вікарія Харківської єпархії. Перу Дородніцина належать численні роботи з богослов'я та історії розколу.

12 січня 1899 р. Голіцінівський Місіонерський комітет Бахмутського повіту у складі голови священника М. Іваницького, священників Захарія Філіпова, Павла Коробчанського, Миколи Явецького провели диспут с 17 «сектантами» у присутності православних мешканців селищ Скотоватого, Орловки, Ново-Бахмутівки, Ново-Ясинуватого. На питання священників сектанти відповідали незгодою. Агресивно вели себе Яловий та Чухно, на всі закиди вони відповідали: «Чого ви до нас чіпляєтесь?».⁵⁰

Центр «розколу» за чисельністю та фанатизмом, ворожістю до православної церкви знаходився у с. Городище Слов'яносербського повіту. Сюди приїздили видатні начетники - К. Перетрухін, московський владика старообрядців єпископ Іоан Картухін. Городищенські розкольники розділилися на 2 ворожі табори та 3 приходи. В Успенському приході Картухін зробив

47 Обзор Екатеринославской губернии за 1882. – Екатеринбург, 1882. – С. 12.

48 обзор Екатеринославской губернии за 1884. – Екатеринбург, 1884. – С. 6.

49 Обзор Екатеринославской губернии за 1883. – Екатеринбург, 1883. – С. 28.

50 Обзор Екатеринославской губернии за 1887. – Екатеринбург, 1887. – С. 67.

спробу помирити попа Карпа Фотеева та диякона Тихона Глазунцова, перевів останнього у ієреї Шуйська. Але він не згодився, хотів прибрати Фатеева. Карпа не пускали до молитовного будинку. Брат Тит Фатеев написав на нього лист-скаргу. У Покровській церкві правили попи Матвій та його син Карп Григорьеві. Матвій не дозволяв обговорювати мораль попів. Група «окружників» Матвія Смирнова теж претендувала на церкву. Єпископ Михайло надіслав для того щоб владнати непорозуміння Петра Потьомкіна. Він був молододою енергійною людиною, залучив 250 прихожан, влаштував молитовний будинок у житловому приміщенні. Високий, сухий, з палаючими очима, Потьомкін не дозволяв вживати вино і горілку, порушників відлучав від церкви. Однак городищани пили досить багато, через 2 роки Потьомкін вимушений був залишити село.⁵¹

Священник с. Городище Сергій Шалкинський 5 вересня 1899 р. провів у приміщенні земської школи бесіду з розкольниками про виправлення церковних книжок. Розкольники задавали питання про відношення до реформації, католицизму, до сучасного протестантства.

В 1900 р. в с. Луганське була розкрита поліцією секта малопутів. Єпископ Катеринославський Агапіт (Вишневський) повідомив, що «сектанти використовували знаки Общества трезвости».

У 1912 р. в Бахмутському повіті існували так звані «стефановці» – ревнителі благочестя, послідовники монаха Спасо-Єфімівського монастиря з міста Суздаль Стефанія. «Їх ще неможливо назвати сектою..., але по деяким своїм звичаям вони наближаються до такого стану. Необхідна робота православних пастирів, більш уважне до них ставлення у середовищі віруючих. Не дай Бог, якщо «стефановець» побачить священика з цигаркою – тоді усе пропало», - писали «Єпархіальні відомості».⁵²

На території повіту набув розповсюдження «інститут книгоносіїв».⁵³ В парафії, уражені сектантством, привозились на місіонерські курси Біблії, для них розповсюджувались спеціальні брошури, листівки.

51 Обзор Екатеринославской губернии за 1895. – Екатеринослав, 1895. – С. 120

52 Бутовский А.И. Историческая записка о Бахмутском духовном училище за 50 лет. – Бахмут, 1893. – С. 23.

53 Покровский И.М. Русские епархии в XVI – XIX вв. Их открытие, состав пределы. Опыт церковно-исторического, статистического и географического исследования. - Казань, 1913. – Т. 2 - С. 323.

Розділ 3. Традиції та соціально-культурна взаємодія етнічних груп краю

3.1. Традиційний побут етнічних груп

Капітан Генерального штабу Росії В. Павлович у 1862 р. залишив цікаві етнографічні спостереження щодо стану Катеринославської губернії у середині XIX ст.⁵⁴ Він писав: «Так как поселяне составляют вообще низший класс народонаселения или простонародье, большею частью не имеющее никакого образования, то в них, по племенам, резко заметно различие в образе жизни, нравах, обычаях, понятиях, религиозных верованиях и проч... Казенные, удельные и помещичьи крестьяне состоят из малороссиян и великороссиян. Первые так преобладают численностью, что вторых в губернии незаметно; они вообще слились, сроднились и приняли обычаи чисто малороссийские. Как исключение, в этом отношении, представляются раскольники секты беспоповщины, которые, впрочем, по малочисленности, не могли и не могут иметь влияния на массу народонаселения. Все, что нам случалось слышать о характере, нравах и обычаях малороссиян, называемых хохлами, мы находим вполне применимым к народонаселению Екатеринославской губернии. Та же вялость, лень, беспечность, то же упрямство в характере, те же странные, иногда смешные и даже нелепые обычаи, то же пристрастие к напиткам и тяжбам существует и здесь между малороссами, как в Подольской и Полтавской губерниях. Хорошие черты также не изгладились. Малороссияне довольно смирны, покорны, некорыстолюбивы, и ум их, хотя не быстр и изворотлив, но положительен и проницателен.

Здесьнее простонародье живет, хотя и небогато, однако в довольстве. Здешний бедный крестьянин мог назваться зажиточным в западных губерниях и во многих из Великороссийских. Жилища их отличаются редкой опрятностью, они каждую неделю выбеливаются и вычищаются. Курных изб все нет; окна в домах довольно большие, и это придает им вид городских построек. Пища питательна, хорошо приготавливается и состоит не менее, как из двух блюд и во многих местах – с пшеничным хлебом. Одежда крестьян в западной части губернии более подходит к малороссийской, а в восточной – к одежде великорусских крестьян. В будни здесьнее простонародье одевается довольно неопратно, в кафтаны из грубого серого сукна собственного изделия, называемого крестьянским; но по праздникам в казенных селениях

54 Дородницин А.Я. Шалопутская община. - М., 1913. - Т.1. - С. 73.; Дородницын А.Я. Материал для истории религиозно-рационалистического движения на Юге России во 2-ой половине XIX ст. - Казань, 1909.; Дородницын А.Я. Аскетическое богословие. - Казань, 1911.; Дородницын А.Я. Послание к царицынской пастве по поводу лжеучения иеромонаха Илиодора. - Саратов, 1912.; Дородницын А.Я. Антихрист. - М., 1914.

мужчини одягаються по образцу горожан, в кафтаны из полутонкого сукна, а женщины носят ситцевые и суконные платья».

В 1904 і 1905 рр. в Катеринославській губернії за підтримки Д.І. Яворницького працювала етнографічна експедиція В.О. Бабенка. За її спостереженнями, у Бахмутському повіті з головних нацменшин на той час зберегли свій традиційний побут переважно росіяни, євреї, греки, волохи, молдавани, частково поляки.

Спостерігалось між населенням регіону багато загального, з часом відмінності стиралися, це стосувалося і занять, і побуту. Так, представники різних народностей, за прикладом німців-колоністів, замінювали свої традиційні сільськогосподарські дерев'яні знаряддя фабричними залізними, дерев'яні вози - бречками німецького типу; застосовувалися прийоми колоністів при обробці землі, нерідко будувалися за німецьким зразком житла й інші споруди. Одяг селян також піддавався впливу змін, ставав більш уніфікованим, «міським».

Було відмічено, що населення губернії, через «кращі економічні умови, більше піддавалося культурному впливу», ніж у сусідніх Полтавській та Харківській, де «цивілізація мало ще торкнулася народного середовища».⁵⁵ Разом із тим побут селян повіту загалом тоді ще не позбувся багатьох традиційних рис.

У Бахмутському повіті існували традиційні типи українських поселень; зустрічалися надрічкові, але переважали степові, розташовані по балках, іноді на зовсім рівних місцях. Такі поселення мали порівняно більш правильний план. Посередині знаходився майдан - *вигін-базар*, де розташовувалися головні будівлі - церква, волосне або сільське правління - «волося», *збірня*, *розправа*, та ін. Від цього майдану в різні сторони розходилися криві вулиці, що з'єднувалися *вуличками*. Далі за село тягнулися проїзні шляхи.

Українські тип поселень, як відзначали етнографи, був найбільш невпорядкований, чому сприяло, на їх думку, бажання українця розташовувати свою садибу та житло на власний смак.

Крім українських, у краї існували селища німецького (колонії) та грецького типів.

Німецькі колонії являли собою зразок правильних вулиць, провулків і площ. У колонії була головна вулиця і другорядні, двори, садиби та споруди підводилися під один загальний тип. Головні вулиці були забруковані, освітлені ліхтарями.

Грецькі поселення мали теж правильний план, існувала головна вулиця, від неї йшли другорядні, все по прямому напрямку. Споруди виходили фасадом на вулицю, мали загальний «грецький» тип.

Селища представників інших народів значними особливостями планування не відрізнялися.

Окрім звичайних поселень, існувала маса промислових містечок, влаштованих за іррегулярним планом з паралельними і пересіченими під прямим кутом вулицями. Особливо багато таких містечок було в Бахмутському та Слов'яносербському повітах при копальнях і заводах. Цікаво, що план забудови Бахмуту затверджував сам Микола Перший за іррегулярним зразком, що зберігся і сьогодні в центральній частині міста у вигляді прямокутних кварталів.

У повітах Катеринославської губернії селянські садиби влаштовувалися наступним чином: двір та садиба мали форму прямокутника, коротка сторона якого (*причіпок*) була звернена до вулиці, а довгі межували з сусідніми подвір'ями. Посередині вуличної сторони знаходилися одностворчаті ворота, що склалися з двох стоячих брусів зі вбитими поперек вузькими дошками. З правої сторони воріт влаштовувався *перелаз* через тин.

При вході у двір справа знаходилася хата. Між тином та передньою стороною хати іноді був *полісадник*. Біля нього на вулиці міг бути колодязь із воротом, або *журавлем*.

Іноді вся передня ділянка перед хатою та частина двору, звернена до вулиці, відгороджувалися ще одним тином, а звідти вели до двору вже другі ворота і другий перелаз.

Окрім хати, на подвір'ї розташовувалися інші будівлі: проти вулиці - сараї, проти хати - конюшні, ближче до городу — *повітки з огорожами*. Тут же іноді знаходився *саж* для свиней. На город вели вже окремі ворота, там знаходився *тік* і на ньому *клуня*.

Мешканцями повіту нерідко запозичувався німецький тип подвір'я. Поряд із хатиною ближче до городу були стайня, комора і сараї, часто під одним дахом. На городі ставилася клуня, іноді по-старовинному клуня добудовувалася до перших споруд, теж під загальним дахом. Колодязь був біля воріт, що вели на город.

Грецькі подвір'я, крім житлових хатин, мали окремі літні кухні «халупки», сараї і загорожі. Колодязі влаштовувалися на вулиці.

У інших представників нацменшин тип подвір'я запозичувався з найближчих пануючих народностей: волохи мали подвір'я, схожі з українськими або німецькими, дивлячись хто з них мешкав ближче. Але село Луганське відрізнялося, наприклад, навіть двоповерховими будинками (як у Сербії), стіни клалися з пісковику, як і тин, клуні.

Будувалися хати різних розмірів. Мазанки були тільки в українців (частіше у кріпаків - Самойлівка, Яковлівка, Майорське, Хрещенське, Кліщіївка), колишнє козацьке населення у Покровському та Кодемі будували прямокутні

рублені (зрубові) та обмазані глиною будинки з входом посередині, з великою різьбою та піддашками.

У представників інших народностей переважали саманові, глинобитні будинки.

Зустрічалися кам'яні будинки з пісковика, без цементу й глини, які лише після побудови закладалися та обмазувалися глиною. Особливо багато таких будинків зустрічалося в Бахмутському повіті. Волохи та молдавани, як і українці, розписували віконниці рослинним, тваринним і геометричним орнаментом. Дахи хатин робилися переважно з соломи, очерету, з кінця XIX ст. в ужиток входила, за німецьким прикладом, черепиця. Про побудову цегляних заводів у селах (вартістю до 5000 руб. кожний) було прийнято відповідне рішення Бахмутської повітової управи.

Німецький будинок мав сіни з одним або двома виходами, чисту кімнату, в іншому боці - кухню, іноді в цих приміщеннях окремо виділялися спальня та їдальня. З кухні часто робився хід у стайню. Грецька хатина розділялася на сіни, чисту кімнату і житлову.⁵⁶

Інтер'єр волоської хати не дуже відрізнявся від українського варіанту, на жердинах біля печі розвішувалися напоказ різнокольорові бавовняні рядна як прикраси. Волохи прикрашали стіни рушниками, греки згортали їх удвічі, так щоб видно були обидва кінці, і прикріплювали їх в ряд під стелею по стінах гвіздками. Червоні великі рушники вішали просто на іконах і картинах. Як у волохів, так і в греків було прийнято прикрашати житла килимами. Росіяни не особливо прикрашали свої житла: рушники з нехитрим орнаментом з фабричного полотна обшивалися бахромою, кумачем, «прошвою», мереживом. У волохів і греків були домотканні рушники з візерунками, набагато грубішими за українські. У грецькій хаті однією з характерних особливостей була особливого роду колиска, не підвісна, а так звана «кримська», - у вигляді ліжечка з приробленими знизу до ніжок напівкруглими полозами для похитування на місці. У євреїв, німців і греків навіть в селах тип умеблювання був здебільшо «міський»: столи, стільці, ліжка, скрині, шафи та ін.

Українські селяни носили одяг власного виготовлення. Місцевий український костюм був ближче до нижньонаддніпряньського варіанту, ніж до слобожанського (кожух, грубобавовняна свитка, сорочки та полотняні штани). До жіночого одягу входили вишита сорочка, спідниця, корсетка, плахта, очіпок. З жіночих прикрас поширеними були корали, намиста з дукатами. Коли у 1922 р. у селі Луганському реквізували церковні цінності, то з віруючих було зібрано багато дукатів.

Німці, греки та представники інших нацменшин повіту носили костюми звичайного крою, з фабричних матерій. Довше за всіх особливості націо-

нального одягу зберігали в повіті волохи і росіяни, в основному жінки. 3
прикрас російські жінки носили на шиї скляні і бурштинові намиста «гранати», гречанки й волошки надягали перламутрові та черепахові намиста з такими ж хрестами, що привозилися з Єрусалиму, браслети і пояси кавказького срібла.

Обрядово-пісенна українська культура зберегалася упродовж XIX ст., відмінністю від інших українських земель була майже повна відсутність на Катеринославщині мандрівних музик — кобзарів, бандуристів. Вони зрідка заходили сюди, переважно з Харківської та Полтавської губерній. Цікаві дослідження фольклору у Бахмутському повіті провів у 70 рр. XIX ст. полтавський лікар О.І. Гаврилов, про що писала «Київська старовина» у 1889 р.

У волохів, росіян, євреїв, німців існувала виразна специфіка обрядів (заручин, весіль, народження, хрестин тощо). З кінця XIX ст. сільська народна музика, пісні, танці, за свідченням етнографів, почала поступатися міському фольклору.

Таким чином, упродовж XVIII - першої половини XIX ст. у регіоні існувала певна полікультурність, внаслідок існування в етнічних групах виразних національних особливостей побуту, господарства тощо. В той же час саме у сфері сільського господарства відбувалися інтенсивні процеси уніфікації. Процеси асиміляції в напрямку “обрусіння”, санкціоновані та всіляко підтримувані російським урядом, посилювалися у другій половині XIX та особливо на початку XX ст.

3.2. Етнічні аспекти місцевого самоврядування, освіти, медицини, культури

Наявність у краї значних громад нацменшин обумовлювало специфіку становлення та розвитку місцевого самоврядування, освітніх, медичних, культурних установ.⁵⁷ В 1860 р. в Бахмуті було 12409 мешканців, серед них купців – 744, міщан – 3384, ремісників – 562.

За статистичними даними Бахмутського земства, зібраними та опублікованими у 1886 р. В.С. Пругавіним, постійних мешканців у повіті, крім купців, міщан та різночинців, що жили в м. Бахмуті, було всього 33638 родин, тобто 185976 жителів, з них - 95516 ч. ст., 90460 ж. ст. Селян було 164344, солдат - 11834, козаків - 89, міщан - 6479, купців - 168, дворян - 917, “іноземнопідданих” – 660 . На той час в повіті мешкало 158 родин духівництва, тобто 699 осіб. «Прийшлого люду», який перебував у селах, приватних маєтках, на копальнях та ін., було 7091 родин, тобто 19809 осіб.

57 Епархиальные известия // Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1900. - № 11-12. – С. 44.

За національністю населення повіту (без м. Бахмуту) у 1886 р. розподілялося наступним чином: «росіян» (тобто українців та росіян) було 31791 родин, тобто 176178 чоловік (94, 7% всього населення повіту); поляків – 293 родини, тобто 1390 чол.; литвинів – 38 родин, 227 чол.; молдаван і волохів – 829 родин, тобто 4869 чол.; німців – 81 родина, тобто 313 чол.; угорців – 2 родини, тобто 10 чол. ; євреїв – 498 родин, тобто 2625 чол. (крім 2 родин, тобто 12 чол., що числилися як «прийшли»); турків – 2 родини, тобто 16 чоловік; циган – 1 родина, 8; фіннів – 1 родина, 6; естів – 3 родини, 12 ; грузин – 1 родина, 2 ; осетин – 1 чол.; чорногорців – 2 родини, тобто 5 чол.; греків – 2 родини, тобто 8 чол.; румун – 1 родина, тобто 3 чол.; шведів – 2 родини, тобто 4 чол. ; французів – 8 родин, тобто 16 чол.; бельгійців – 1 родина, тобто 4 чол.; італійців – 4 родини, тобто 13 чол.; англійців – 64 родини, тобто 223 чол.. 13 родин, тобто 43 чол. були визначені як «різні».

У Бахмутському повіті, за переписом 1897 р., мешкали 332478 чол.: 305000 «росіян», 10500 євреїв (у місті - 3254), 240 вірмен (у місті - 45) та ін. представників національностей. На той час за станами у повіті мешкало: селян-чоловіків - 124 тис. чол. (в місті - 3500), міщан - 30400 (в місті - 9500), спадкових дворян - 1620 (у місті - 282), дворян «по службі» - 1052 (в місті - 250), духовних осіб - 800 (в місті - 35), купців - 890 (в місті - 381).

Німецькі колонії жили за принципом самоврядування, загальні збори обирали сільський приказ у складі старшини, Головного писаря. Приказ стежив за порядком у колонії та сплатою податків. Найвища влада належала загальному сходу колоністів.

Євреї, чисельність яких збільшилася в південно-західній частині Російської імперії після розподілу Польщі, а потім запровадження «смуги осілости», внаслідок чого велика кількість українських містечок отримали статус «штетла», утворювали свої територіальні громади - «кегали». Органи самоврядування цих громад мало назву «кагал».

З 1757 р. циганським отаманам (баронам) надавалося право суду над циганами. У 1763 р. останнім отаманом циган-переселенців був призначений В. Міненко. 30 вересня 1765 р. була проведена реформа адміністративного управління циган, повинні були зазначатися місця їхнього постійного проживання, вони мусили жити «з праведного рукоділля», мати паспорти.

Селянська реформа 1861 р. обумовила необхідність реформування міського самоврядування, в тому числі урівняння прав різних соціальних станів. 16 червня 1870 р. Міське Положення було затверджене Олександром II. Коло міських виборців, розподілених на 3 розряди, визначалося податковим цензом. Органами міського самоврядування були Дума, Управа та Голова. Гласні обиралися в Думу на 4 роки, їх число в містах коливалося від 30 до 70 чоловік.

У 1892 р. було затверджене нове Міське Положення, яке замінило податковий цenz майновим, окрім фізичних осіб активне виборче право стало належати установам (благодійним, вченим, учбовим, урядовим, іншим). Кількість гласних при цьому зменшилася.

У виборах у Бахмутську Думу приймали участь міщани, купці, інтелігенція. В 1866-1867 рр. в міську Думу було обрано 27 гласних, серед них було 3 євреї. В 1899 р. в Бахмутській Думі було 26 гласних (24 християнина і 2 іудея).

Серед визначних діячів місцевого самоврядування зустрічалися прізвища іноземних переселенців. Так, предводитель дворян Бахмутського повіту О.В. Депрерадович під тиском місцевих підприємців просив Губернське земство у 1881 р. дозволити будівництво в повіті цукрових заводів, при цьому пропонував не стягувати акциз протягом 5 років, а потім тільки 50%. Губернське земство дало згоду.

Серед гласних Бахмутського земства в 1899 р. відоме було прізвище німця К.А. Вістінгаузена (с. Добропілля). У 1910 р. у Катеринославі на Південно-російській виставці К.А. Вістінгаузен був у числі представників Бахмутського повіту.

Першим Головою міської Думи Бахмуту в 1866 р. став грек Василь Ангелієвич Ангеліді. На 45 черговому засіданні Катеринославського губернського земського зібрання в 1910 р. від Бахмутського повіту брав участь С.О. Ауербах.

В 1864-1865 рр. для найактивніших діячів Реформи Олександр II заснував срібний хрест «За введення в дію Положень 1861 року». По Бахмутському повіту серед тих, хто отримали цю нагороду, був німець барон Адам Олександрович Фітінгоф, який був Предводителем повітового дворянства.

Спадковим почесним громадянином, що приймав активну участь у суспільному житті, був бахмутчанин Максимаджиян Мартин Сергійович, як і його брат Микола Сергійович – власники торгівельно-промислового підприємства. Вдова Абазієва Грамсина Авадура згадується серед виборців гласних Думи з 1905 по 1909 рр.

Згідно «Списку землевласників різних станів Бахмутського повіту, що мали право брати участь у II земському виборчому з'їзді», з восьми з половиною сотень виборців було більше 200 німців-колоністів. Серед них наділи обсягом понад 100 дес. мали 36 колоністів, в той час як більшість мала переважно від 30 до 60 дес.

В цьому списку були євреї: Варкентін Арон Аронович, Вінс Ісаак Данилович, Верховський Йосип Афанасійович, Гудзовський Ілля Осипович та Юхим Ілліч, Левін Давид Іванович, Обрезан Йосип Мойсейович.⁵⁸

З 367 осіб, що в м. Бахмуті й повіті мали право за майновим цензом брати
58 Татаринов С.Й., Федотов С.А. Історія педагогіки та народної освіти Донеччини (XVIII – XX ст.). – Х., 2012. – С. 21 – 24.

участь у виборах до II Державної Думи (1906 р.), були 40 представників нацменшин: 17 німців, 15 євреїв, 3 татар, 2 греки, англієць, чех.

Розвиток освіти в Бахмутському повіті мав свої особливості з огляду на етнічний склад населення. Значну роль грали представники нацменшин краю.

Так, 1 вересня 1808 р. в Бахмуті Предводителем повітового дворянства, командиром гвардійського полку сербом І.Р. Депрерадовичем було відкрите двокласне повітове народне училище. 6 травня 1856 р. опікун Одеського учбового округу направив міністру освіти клопотання про відкриття в Бахмуті дружиною титулярного радника німкеню Леонтіною Реннер приватного жіночого пансіону за програмою училища.

В пореформений період у регіоні масово відкриваються церковно-приходські, земські школи і школи при підприємствах (зокрема, при Юзівському металургійному заводі), які надавали початкову освіту.

У 1846 р. «Новоросійський календар» відзначав наявність у Бахмуті повітового училища, приватного пансіону та 11 єврейських хедерів. На 1859 р. в Бахмуті було єврейське казенне училище 1-го розряду, 5 хедерів, де викладали меламенти (законовчителі) 1-го ступеня. У 1889 р. купець I-ої гільдії Мирон Заславський став ініціатором заснування Бахмутського суспільного єврейського училища, витративши значні кошти на його утримання, в 1893 р. було зведено новий будинок училища. Серед опікунів училища: удова купця Сангурського Хайма, купець Яків Абрамович, купчиха Марія Остроухова. В Єврейське училище приймали хлопчиків (всього було 35 учнів). Плата за навчання складала від 5 до 7 руб. на рік. Учень проходив повний курс «залежно від здібностей» за 3-4, іноді за 5 років. Училище мали 3 відділення: два - з російською мовою викладання, одне - з єврейською. Учбові плани включали вивчення тих же предметів, що й у міських та церковно-приходських училищах. Інколи учні суміщали навчання в єврейському училищі та в гімназії. У 1895 р. на утримання Єврейського училища було витрачено 1260 руб. від Товариства допомоги бідним євреям і 500 рублів — від зібраного міською Думою податку з євреїв. У Бахмутському повіті на межі XIX-XX ст. було до 37 приватних єврейських шкіл – хедерів, які утримували меламенти-вчителі. На початку XX ст. в Бахмуті працювали однокласні приватні школи Талмуд-Тора для хлопчиків, діяло Товариство допомоги бідним євреям для дівчаток. Вчителями, як правило, були чоловіки. У 1913 р. в Бахмуті існували єврейські однокласні школи, чотирикласне чоловіче училище, жіноча школа з ремісничим відділенням, Товариство допомоги бідним євреям.

У Бахмутському духовному училищі, заснованому в 1841 р., грецьку та церковнослов'янську мову, вітчизняну історію викладав на поч. XX ст. колезький радник грек Іван Анастасієвич Германіді.

У повіті розвивалася мережа Вищих початкових училищ: вони були в Бахмуті, Юзівці, Єнакієвому, Яковлівці, планувалося відкриття у Дмитрієвці, Попасній, Авдіївці, Гришиному, Дебальцевому. В них навчалися діти представників нацменшин.

В Бахмутському і Маріупольському повіті в 1861 р. налічувалося 47 світських шкіл, у 1897 – 205.

В 1900 р. в повіті діяли 35 німецьких шкіл, 28 грецьких, 7 єврейських. Німецькі школи діяли в с. Берестове (вчитель Генріх Дільман, з 1893 року він отримував заробітної плати 450 руб. на рік), с. Катеринівці (Герхард Левін, з 1893 р., отримував 530 руб), с. Кіндратіївці (Пітер Янцен), Леонидівці (Абрагам Герц), у Нью-Йорку (Іоган Ніккель).

Середня освіта в повіті надавалася гімназіями, Реальними училищами Бахмуту і Юзівки, професійними училищами (ремісниче училище Бахмуту, Ямсько-Кам'янська сільгоспшкола, Юзівське, Харцизьке, Гришинське, Авдіївське залізничні училища).

Бахмутське Олександрівське жіноче училище було відкрито у 1880 р. В 1899 р. там навчалася 115 дівчаток. Рідною мовою для них була: російська – 71 учениця, єврейська - 14, вірменська – 3. Володимирівське чоловіче училище було відкрито в 1888 р. В 1899 р. в ньому було 128 учнів. В училищі працювала помічником німкєня Олімпіада Вальх. В 1893 р. в Бахмуті було вісім міських училищ, навчалися 420 хлопчиків, 109 дівчаток.

З 81171 селян-чоловіків повіту грамотними були 8,4%, з 79315 селянок грамотними були тільки 280 (0,35%). З 22 тис. дітей навчалася 21 % хлопчиків і 1,7% дівчаток.

У селищі Лисичанську на поч. ХХ ст. було 2 молдаванських земських училища.

Розвиток промисловості, зростання населення, переселення спонукало земські установи до утворення мережі лікувальних закладів у містах і селах. Лікарня була при Юзівському заводі, там працювало 6 лікарів, знахлдилося 100 ліжок, медична допомога працівникам надавалася безкоштовно. На скляному заводі Фарке-Папазоглу була амбулаторія з аптекою. Фабричним лікарем працював І.Х. Марутаєв, що став з 1910 р. соакціонером заводу. Робітники систематично проходили профілактичні огляди.

Будівництво лікарень на єврейські пожертви було не рідкістю на межі ХІХ-ХХ ст. Лікарні призначалися для потреб всього міського населення без розділення за національністю і релігією. В той же час, нерідко благодійники-християни обумовлювали виділення грошей на будівництво лікарень “тільки для християн”. На початку ХХ ст. в Бахмуті працювало 11-12 лікарів (серед їх засновників були німець Бервольф, їудеї Сангурський та Юсевич), у селах повіту налічувалося 27 лікарів. У повіті 27 стоматологів були євреями.

Анатолій Інґберг завідував повітовою лікарнею в с. Луганському.

У Бахмуті, Юзівці на межі століть починають друкуватися газети, журнали. У 1897 р. в Бахмуті був відкритий Народний Дім, у 1899 р. – «Пушкінська бібліотека», через 10 років – міська бібліотека ім. Гоголя (Серед прізвищ голів бібліотечних комітетів, вчителів, земських діячів, що опікувалися ними – в основному українські, російські: Ковтуненко, Моторний, Ревякін, Шабашев та ін).

У 1900 р. інтелігенція Бахмуту створила Музично-драматичне товариство. Серед його засновників був майбутній відомий український поет М. Чернявський. Ставилися вистави, відбувалися музичні вечори, де виконувалися твори бахмутських композиторів: М. Кушліна, К. Зосіна, Г. Макогона. Перші два були євреями - М. Кушліну належав музичний магазин "Луна". 8 січня 1903 р. єврейка Адель Мерейнес (як і її сестра Марія - випускниця Віденської консерваторії), відкриває в Бахмуті приватну музичну школу. В місті на поч. ХХ ст. працювали фотоательє євреїв Бродського, Е. Львова, учасника Міжнародної фотовиставки в Брюсселі 1905 р. (нагородженого Золотою медаллю), Гріліхеса, М. Іцковіча, Є. Білоцерківського, Н. Мерейнеса, вірменина Мішур'янца.

Інтелігенція Бахмуту намагалася організувати українську культурно-просвітницьку роботу: ставилися вистави українською мовою, читалися твори у Музично-драматичному товаристві. У 1914 р. влада заборонила відкриття філій літературно-освітнього товариства «Просвіта» в Бахмуті та на Воскресенській вугільній копальні.

Представники різних етнічних груп, що населяли Бахмутський повіт, здійснили свій важливий внесок у розвиток самоврядування, освіти, медицини, культурного життя краю. В той же час саме українці, основний етнічний компонент, внаслідок не визнання їх царським урядом окремим народом, лишалися в краї найбільш обмеженими в освіті, своєму культурному розвитку.

3.3. Етноконфесійне життя краю

Основна маса населення краю — як переважаючі в кількісному відношенні українці, так і росіяни, греки, серби, волохи, нащадки переселенців з Балкано-дунайського регіону — були православними.

У 1756 р. єпархіальним намісником Катерининської провінції та керуючим духовними справами Слов'яносербії був протоієрей Михайло Ваній, родом зі Славонії. І. Хорват прохав Синод підпорядкувати йому нові області, планував поставити «свого» архимандрита Софронія, намагався викликати з Сербії єпископа. Але Синод це заборонив. З 1756 р. Слов'яносербія підпорядковувалася Білгородській єпархії Російської православної церкви.

П. Шабельський у «Записках Одеського Товариства історії та давнини» у 1846 р. писав, що засновник Словяносербії Р. Депрерадович був похований у Преображенській церкві с. Серебрянка, а привезена ним з батьківщини ікона особливо шанувалася молільниками.

Сербами були побудовані: в 1760-ті рр. - Преображенська церква (кам'яна) в с. Серебрянці, в 1767 р. - Свято-Троїцька (кам'яна) в с. Троїцькому. Завдяки клопотам генерал-майорші Марії Іванівни Депрерадович у с. Камишева-сі було побудовано в 1781 р. Свято-Георгієвську церкву (дерев'яну). Перша церква в шанці Калиновському в ім'я Усікновення глави Йоанна Хрестителя (шанець тому називався ще й Івановським) була наметовою. В 1767 р. було побудовано церкву з хмизу. В 1782 р. в с. Калиновському було збудовано дерев'яну церкву.

У 1760 р. в с. Привільному були поселені молдавани й волохи. Священиком у них був Василій Височан. У слободу Землянки для будівництва церкви в 1770-ті рр. був направлений священик Григорій Петров з волохів. Після смерті його замінив Іоан Староврецький, з польських вихідців.

У 1775 р. була створена Словенська і Херсонська єпархія з резиденцією в м. Полтаві, в 1786 р. вона була перейменована на Катеринославську й Херсонесо-Таврійську єпархію. Першим архієпископом єпархії був Євгеній Булгаріс, еллінізований болгарин з о. Корфу. Його наступником у 1779 р. став грек Никифор Феотокіс.

З молдаван був митрополит Гавриіл (Григорій Банулеску-Бадоні), що керував Катеринославською і Херсонською єпархією з травня 1793 р. В подальшому він став митрополитом Молдавським і Бесарабським.

У 1800 р. в Москві вийшла, написана архієпископом Никифором Феотокісом книжка «Відповіді на питання старообрядців Бахмутських та Астраханських».

Прибулі напр. XVIII – на поч. XIX ст. німці-колоністи належали до різних конфесій: менноніти, лютерани й католики. Побут меннонітів був тісно пов'язаний з їхнім релігійним вченням, що вимагало відмови від воєн і насильства, до покірливості та наполегливої праці. Шлюби дозволялися тільки між представниками конфесії. Менноніти відрізнялися релігійною терпимістю, жили в злагоді з православним оточенням. На відміну від меннонітів, католики й лютерани за одне-два покоління починали забувати рідну мову.

До ісламських суннітських народів належали кримські татари, ногайці. Маються згадки про 68 калмиків, народ, що сповідує буддизм, «хінаяни» тибетського зразка, що жили у Бахмуті в першій пол. XVIII ст. Це дозволяє припустити, що тут мали місце здійснення ламаїстичних ритуалів. Олександром Рігельманом згадуються охрещені «чугуївські калмики», що служили в сер. XVIII ст. в гусарських полках.

До 1859 р. в Бахмуті існувала тимчасова синагога, молитовний будинок. Між єврейською общиною міста й урядом з 1859 р. почалося інтенсивне листування про спорудження кам'яної хоральної синагоги по вулиці Малій Харківській. В 1863 р. була побудована хоральна синагога. В Росії рабинів готували Єврейські училища у Вільно, Житомирі, Бердичеві. Уряд домігся заміни обрання рабинів, їх стали призначати. Останні вибори рабинів в Росії відбулися в 1903 р. на підставі Інструкції міністра внутрішніх справ Д. Сипягіна. Уповноважені від єврейських молитовних Товариств обов'язково приносили присягу на вірність імперії. В 1911 р. казенним рабином Бахмута був Арон Розенфельд, духовним рабином - Йосип Кречмер. До 1913 р. в Катеринославській губернії було понад 30 синагог і молитовних будинків. У Бахмуті на цей час були дві синагоги. Крім того вони також були в Юзівці, Гришино й Лисичанську. В повіті до 1914 р. існувало 6-8 приватних молитовних будинків.

За конфесійною належністю у Бахмутському повіті в 1881-84 рр. православних було 181729 чол. (97,7%), старообрядців - 156, католиків - 848, лютеран та протестантів - 585, іудеїв - 2617, мусульманин - 1. Серед німців переважало євангельсько-лютеранське віросповідання.

За даними перепису 1897 р., в Катеринославській губернії було православних - 92%, іудеїв - 3,3%, лютеран - 2,3%, католиків - 1,7%, старообрядців - 0,45%, менонітів - 0,2%, зустрічалися штундисти, інші сектанти; серед німців-колоністів переважало лютеранське віросповідання.

Православних церков у губернії було 434, приходів - 398; молитовних будинків - 6, каплиць - 3; монастирів - 3 (1 чоловічий, 2 жіночих), в них було 500 ченців.

Лютеранських кирх було 10, римсько-католицьких костелів - 9 (в т.ч. у Бахмуті), синагог - 79, караїмських синагог (кенаса) - 1, газзан - 1.

У Бахмутському повіті, за переписом 1897 р., православних 305630 (90,05%) - (Бахмуті - 15674, старообрядців - 638 (в місті - 43), римо-католиків - 4186 (у Бахмуті - 176); вірмен-католиків було 8 (4 в місті), іудеїв - 9548, магометан - 403 (в місті - 11). Протестанти склали 11644, з них менонітів було 6109 чол. (в місті жили тільки 9), лютеран - 5507 (в місті - 96), англікан - 28 (в Бахмуті - жодного). Було 218 вірмено-григоріан (в Бахмуті мешкали 31), 17 караїмів (в місті - 5). «Інших християнських сповідань» значилося 3 (в місті - 1), в повіті 5 дотримувалися «інших нехристиянських сповідань», при цьому не було буддистів.

У «Новоросійських календарях» в ХІХ ст. друкувалися іудейські, магометанські, вірмено-григоріанські календарі, містилася інформація про релігійні свята різних конфесій, що свідчить про намагання влади продемонструвати толерантне ставлення до представників цих конфесій.

У повіті на межі XIX-XX ст. з'явилися сектанти-«малопути», яких переслідувала поліція. «Типово південноросійська течія штундизму» також була тут дуже поширеною. У 1911 р. наглядач Бахмутського духовного училища Олексій Баженов був призначений християнськими місіонером серед штундистів.

В 1912 р. поліція повідомила, що в селі Луганське діяли «стефановці» – ревнителі благочестя, послідовники монаха Суздальського Спасо-Євфимієвського монастиря Стефанія; ця течія наближалася до сектантства. «Народна газета» Бахмутського земства звертала увагу священиків, що вони подають поганий приклад «стефановцям», коли смалять цигарки чи випивають горілку, вино. По православних приходах, «заражених сектантством», за вказівками місіонерів, їздили так звані «книгоноші», інститут яких був досить поширеним на початку XX ст. Книгоноші доставляли на місіонерські курси книги, брошури, допомагали священикам у роз'яснювальній роботі, вступали в диспути з сектантами.

На з'їзді меннонітів, що проходив 18-19 травня 1907 р. в с. Миколаївці Бахмутського повіту, було ухвалено рішення про офіційне установа Чужонаївської філії Ріккенауського приходу Бердянського повіту.

Непоодинокими були випадки переходу євреїв, німців, представників інших неправославних народів у православ'я. У Бахмуті міщани-українці женилися на дівчатах-іудейках з бідних сімей після вихрещення. Так, міщанин Митрофан Стефанович Єненко взяв у 1870 р. у дружини іудейку Софію, обвинчався з нею у Благовіщенській церкві. Вихідець із Східної Пруссії промисловець Едмунд Фарке став православним, в його робочому кабінеті знаходилася особливо шанована їм ікона Казанської Божої Матері, робітники заводів Фарке відзначали свято Казанської Богоматері молебнями та хресними ходами. На відкритті цвяхового заводу євреїв В.Г. Французов розмістив в одному з головних цехів ікону Миколи Чудотворця. Їм'я та по-батькові француза Олів'є - *Євген Євгенович* - також вказують на його належність до православної віри. «Катеринославські єпархіальні відомості» сповіщали, що 13.11.1912 р. були охрещені бахмутські міщанки Есфірь Голдіна, Ксенія та Олександра Цареградські⁵⁹. Дочка почесного громадянина Бахмуту Я.І.Сіверського Олена у 1915 р. вінчалася у Троїцькому соборі з викладачем Реального училища французом Шарлем Фурньє.

Жалування причту Петро-Павлівської церкви в Єнакієвому на поч. XX ст. виплачувало Бельгійське товариство. Залізничі утримували православні церкви у Гришино, Лисичанську, Попасній, завод Юза у Юзівці.

У Бахмуті напередодні I Світової війни було 7 храмів і домових православних церков, 2 синагоги і 7 молитовних будинків євреїв, католицький кос-
59 Завада Л.В., Татарінов С. Й., Бледнов В. П. Нариси земської медицини Бахмутського повіту. - Артемівськ, 2011. - С. 37 -56.

тел (до якого ходили німці, а також поляки та вірмени-католики).

Біля 200 ассірійців, що з'явилися в Бахмутському повіті на початку I Світової війни, були християнами - несторіанами та яковитами; поступово, зі смертю своїх священників, вони переходили у православ'я.

При складанні відомостей про кількість «іновірців» не уточнювалося, якого саме віросповідання вони дотримувалися. «Іновірці», ймовірно, означали лише мусульман. Таких значилося в 1913 р.: на території приходу Бахмутського Свято-Троїцького собору – 1240 (крім того, 15 баптистів); Бахмутської Миколаївської церкви – 37; церкви сел. Дружківки - Донецької Сантуринівської волості – 243; ст. Гришино – 1500 (та 12 баптистів); ст. Авдіївка – 803; с. Корсунь, Скотоватської вол. – 12; сел. Олександрополюсського Оленівської вол. – 1107 ч. с., 957 ж. с. (ще значилися 40 чол. розкольників, 23 баптистів); сел. при руднику Вознесенському Старо-Михайлівської вол. – 70 (також було «інославно» - 124, «розкольників австрійського штибу» - 20); сел. при руднику «Ветка» Григор'євської вол. – 167; сел. при руднику «Лідиєвському» - 40; сел. при «Рутченково-Чулковських» рудниках – 500 (також 13 баптистів); ст. Попасна Камишеваскої вол. – 591 (також 44 сектанта-євангеліста); с. Калиновка Званівської вол. – 186 (також 11 розкольників); с. Привільного Лисичанської вол. – 10; с. Петровського Сантуринівської вол. – 71. Як видно, на поч. XX ст. кількість мусульман у Бахмутському повіті різко збільшилася через притік сюди робочих на підприємства вугільної, металургійної, соляної, інших галузей промисловості. Муллою Бахмутського повіту на початку XX ст. був Існам Хотим-Абдул Айдаров. Збереглася переписка Айдарова з Міністерством внутрішніх справ за 1912 р., щодо «відкриття в його помешканні в Юзівці, без його відома, молитовного будинку».

На території приходу Бахмутської Благовіщенської церкви було іудеїв: 2373 ч.с., 1964 ж.с.; в приході церкви сел. Дмитрієвського Сантуринівської вол. мешкало «євреїв та баптистів - 10000 обох статей»; с. Дружківки – 63 баптиста; с. Іванівки Бахмутської волості – 55 католиків та лютеран; ст. Сантуринівської – 38 баптистів; сел. Яковлевського, Сантуринівської вол. – до 400 лютеран, католиків, іудеїв та розкольників; с. Андріївки однойменної волості – 155 іудеїв; с. Гришиного – 85 сектантів-євангелістів та баптистів; с. Гродівки однойменної волості – 60 баптистів; с. Добропілля – 2 баптисти; с. Мар'їнського Степанівської вол. – 2 лютеранина й 1 католик; с. Ново-Економічного Гродівської вол. – 97 баптистів; с. Селідівки – 55 іудеїв; с. Сонцевки Андріївської вол. – 21 іудей; с. Авдот'їного Григор'євської вол. 10 родин іудеїв, 3 – католиків; с. Авдіївки – 40 штундистів; с. Олександрівки №1 – 5 баптистів; с. Скотоватого однойменної вол. – 36 католиків, 11 штундистів; с. Архангельського Скотоватської вол. – 5 сектантів-іоаннітів; с. Залізного тієї ж вол. – 344 меннонітів, 88 іудеїв, 27 штундо-баптистів; с. Ново-Бахмутівки

тієї ж вол. - 105 штундо-баптистів; с. Старомихайлівки тієї ж вол. – 12 іудеїв, 9 баптистів, 3 «новоізраїльтян та безпоповців»; ст. Юзово – 51 католик; с. Вищого Верхнянської вол. – 6 розкольників-старообрядців; с. Троїцького однойменної вол. – 39 іудеїв, 1 баптист; с. Камишевахи Верхнянської вол. – 3 баптиста; сел. при руднику №8 Железнянської вол. – 6 «інославно», 4 баптиста, 4 «старообрядці австрійського штибу»; сел. Горлівки– 582 іудея, 285 католиків, 72 магометанина, 31 лютеранин, 17 баптистів; с. Зайцево-Микитівки тієї ж вол. – 3 родини іудеїв; ст. Дебальцеве – 294 євангеліста, 3 «пашковця»; с. Іллінки Оленівської вол. – 37 сектантів «ново-ізраїльтян»; с. Луганського – 75 католиків, 28 євреїв; сел. при Ртутному руднику Зайцево-Камишеваської вол. - 180 магометан, 56 армяно-григоріан, 15 католиків, 3 іудея, 2 старообрядця; ст. Микитівка Зайцево-Микитівської вол. - 680 іудеїв; сел. Єнакієвого тієї ж вол. - 2910 магометан, католиків та лютеран (православних було 2373), 13 баптистів та «новоізраїльтян»; сел. при Щербинівській копальні Железнянської вол. - 295 магометан, 144 іудея, 107 католиків, 39 армяно-григоріан, 16 старообрядців, 14 лютеран, 2 баптиста.

У містечку Юзівці Григоріївської вол., поряд із більш як 12000 православних, мешкали 15150 іудеїв, 1549 католиків, 1165 лютеран, 1020 магометан, 415 армяно-григоріан, 350 англікан. Через строкатий національний склад населення краю, його належність до різних релігійних груп часом непрості стосунки склалися між представниками певних етнокультурних спільнот, конфесій.

3.4. Міжетнічні та міжконфесійні відносини в краї

До поч. XVIII ст. основою взаємин запорожців та донців була спільна боротьба з турецько-татарською, польською та московською експансією. Потім на ці взаємини почали впливати посилення влади Російської імперії та соціально-економічна трансформація всередині козацтва. Так, щодо політико-правового аспекту цього питання дослідники відмічають, що імперія змогла перетворити донське козацтво на свого послідовного прибічника, а запорізьке козацтво з огляду на специфіку його розвитку не піддалося такому реформуванню.

Петро I Указом від 31 квітня 1702 р. наказав «Бахмутских жителей: Русских людей ведать торскому приказному человеку, а Черкас (казаков) Полковнику Изюмского Полку Шидловскому».

У 1703 р. поручик Языкков докладав, що в Бахмуті знаходиться «людей з росіян – торських, маяцьких і інших різних міст 36», «черкас Изюмского полку» - 112, донських козаків - 2, що «зайшли для варива солі». Пізніше між «черкасами» та донськими козаками були численні конфлікти через розподіл

інтересів, щодо видобування солі, використання угіддя. 11 жовтня 1706 р. донці скаржилися на «малоросіян» Петру І.

Під час повстання Кіндрата Булавина 1707-08 рр. запорожці підтримали донських козаків.

Пізніше донські козаки скаржилися російському урядові на відвідування запорожцями турецьких володінь, що, на їхню думку, могло призвести до ускладнень відносин з Османською імперією.

Регулюванням міжкозацьких взаємин займалися Правлячий Сенат і Військова колегія, серед представників місцевої влади – Київський генерал-губернатор, Гетьман, президент Другої Малоросійської колегії, коменданти російських прикордонних фортець, серед яких були Торська і Бахмутська. Посередником між урядом та козаками обох військ були в 1743-52 рр. слідчі комісії з розгляду міжкозацьких суперечок.

Визначною в організації та характері запорізько-донських взаємин була роль козацької старшини. Її приватні, економічні інтереси (солеваріння, питання винної монополії, рибних промислів, сіножатей) злилися з загальновійськовими. Запорізькі та донські козаки залежали від її офіційної позиції.

Проблемою на південних кордонах Бахмутської провінції було розмежування земель запорожців і донців. 31 серпня 1744 р. комісія на чолі з генерал-лейтенантом фон Штофелем і підполковником Яковом Біасом займалася цим. В 1744 р. було переселено в Бахмут і Тор 388 донців і 324 козаків зі слобідських полків.

У вересні 1746 р. урядом був визначений кордон між запорожцями й донцями по р. Кальміус.

Відчутним на цих землях у період Нової Січі був вплив на запорізько-донські стосунки калмиків, які невеликими загонами з'являлися і втручалися в міжкозацькі суперечки, нерідко провокуючи локальні конфлікти.

У 1747-1775 рр. мала місце велика кількість конфліктних ситуацій між донцями та запорожцями у зв'язку з поступовим нарощуванням в краї товарного виробництва. Впродовж цього періоду зменшувалася роль мисливства, рибальства, бортництва, інтенсифікація господарства обумовила підвищений інтерес козаків до питання свого права на володіння угіддями. Наприкінці існування Нової Січі купецтво, представники російської армії активно втручалися у міжкозацькі відносини, провокуючи конфлікти з метою зайняти провідні позиції в різних сферах економіки регіону.⁶⁰

Після зруйнування Запорізької Січі спірні землі відійшли у володіння Війська Донського згідно Указу Катерини.

У Зверненні до Катерини II в 1764 р. одним із пунктів відновлення сво-

їх прав «малоросійське шляхетство» вважало виселення з їх земель грузин, бо уряд роздавав їм значну кількість маєтків. Для селян «поміщик-грузин» навряд чи суттєво відрізнявся від поміщика-українця, оскільки релігійного конфлікту бути не могло».

11 березня 1767 р. офіцери 2-ї роти Вергунського шанця Бахмутського гусарського полку Ф. Одобаш, Ф. Садневич, Г. Сабодош, М. Радивоевич, М. Вунчев, К. Юзбаш, Г. Рунич та ін., на чолі з І. Шевичем, передали наказ штаб- і обер-офіцерів уповноваженому депутату секунд-майору А. Рашковичу для повідомлення в Комісії в Москві щодо Маніфесту імператриці Катерини II від 14 грудня 1766 р. Було вказано, що офіцери з «царської області й інших держав» мали дипломи про дворянство від австрійського імператора. Вони прохали Катерину II підтвердити їх дворянство, дати дозвіл приймати дворянських дітей до кадетського корпусу, Московського університету, інших учбових закладів.

Значне за кількістю переселення в повіт волохів і молдаван на правах державних селян відбулося близько 1772 р. Частина волосько-молдавських поселень утворилася на місці рот Депрерадовича, значно збільшилося населення сіл Троїцьке, Луганське, Государів-Байрак, Землянки, Корсунь, Привільне, Верхнє, Калиновське. Пізніше за розпорядженням уряду селили полонених турків і кримських татар, литвинів з Чернігівської губернії, поляків. Оскільки в чисельному відношенні домінували волохи та молдавани (самі представники цих народів не вбачали між собою суттєвої різниці), решта населення на початок XIX ст. була ними асимільована.

Слід відмітити, що війська, які рухалися на південь наприкінці XVIII ст., були великим тягарем для місцевих жителів, зобов'язаних надавати квартири, провіант для військових. Нерідко постояльці ображали почуття гідності молдаван та волохів, які «засвоїли східні звичаї, в основному це стосувалося жінок». Тому вони переселялися до сусідніх сіл, де могли уникнути постоїв.

Українці, переважно добровільні вихідці з Полтавської, Харківської, Чернігівської губерній, наприкінці XVIII – на поч. XIX ст. масово селилися в селах Бахмутського повіту, тому порівняно невеликі етнічні групи сербів, чорногорців болгар та інших балканських народів досить швидко асимілювалися в переважаючому українському оточенні, з часом переймали мову, звичаї, традиції господарювання українців.

У описі с. Калиновського, заснованого в якості «шанця Іванівського» в 1886 р., повідомлялося: «В цьому поселенні, як і в с. Луганське, поєдналися люди всіх націй, що ними свого часу заселявся Бахмутський повіт. Тут є і серби, й угорці, й волохи та молдавани, і литвини, і поляки, і росіяни, і малороси, але всі вони настільки злилися в тип обрусілого малороса, що не являють собою майже ніякої різниці. Злиттю їх сприяла нечисельність

кожної групи. Тільки волохи зберегли до певної міри свою мову та частково звичаї». ⁶¹

Наприкінці XVIII ст. прибулі «великороси» часто ворогували з місцевими «малоросами» щодо церковних свят. Так, перші святкували день св. Сергія, українці саме в цей день працювали, викликаючи неприязне відношення до себе. В українських селах ще у 1860-70-х рр. продовжували відзначати «Полу-Петра», Русалчин День, Івана Купалу, заохочувані, зі слів гласних земства Плещеевих, до цього місцевими священиками.

До українців наприкінці XIX ст. застосовувалися положення Емського указу та Валуєвського циркуляру. Політика уряду П. Столипіна на початку XX ст. була спрямована на якнайскоріше «обрусіння» іноземців, до яких зараховувалися «малороси». Згідно свідоствам початку XX ст., багато православних не ототожнювали себе з окремою слов'янською нацією, називаючи самих себе «перевертнями». ⁶²

Серед списку понад 400 осіб, поранених та загиблих I Світової війни у 1916 р., вихідців з Бахмутського повіту, здебільше зустрічаються українські прізвища, є 120 російських, 8 єврейських, 4 німецьких, 5 грецьких прізвищ.

Можна казати про упереджене ставлення в XIX ст. більшості місцевого населення до циган, євреїв, турків, татар. За тілесні ушкодження, вбивство цигана влада карала м'якше, ніж за подібні дії проти представників інших національностей. Владою проводилася завуальована політика «розмивання», асиміляції циган, якої осілі цигани зазнавали серед українського населення. Офіційно вони вважалися православними. Представників кочових ромів влада відносила до асоціальних елементів, про що свідчать рапорти поліцейських управлінь, які пильно стежили за їх переміщеннями по повітах Катеринославської губернії.

Після відміни кріпосного права антисемітизм став однією зі складових діяльності слов'янофілів, які звинувачували євреїв в принесенні прозахідних ідей, вважали їх ворогами Росії та православ'я. Закони обмежували економічні, політичні та юридичні права євреїв. Для православної церкви євреї були ворогами християнства, для українських селян - «боговбивцями», саме вони споювали народ у шинках, «пили християнську кров», бо володіли підприємствами, магазинами, скуповували землю.

Згідно Міському положенню від 16 червня 1870 р., міський Голова не міг бути єврейської національності.

Перші єврейські погроми в Росії відбулися в 1820, 1859, 1871 рр. Після

61Справочная книга Екатеринославской епархии. – Екатеринослав, 1913. – С. 141-145.

62 Татаринев С.И., Романенко О.В. Бахмутские казаки. – Артемовск, 2008. – С.20.

вбивства у 1881 р. Олександра II, вийшла серія указів про обмеження політичних та економічних прав єврейського населення. «Тимчасові правила» торкалися губерній «постійної осілості євреїв», але не поширювалися між тим на адвокатів, лікарів, інженерів, як на осіб, що мали «освітній ценз». На півдні Росії в 1881-1884 рр. прокотилася хвиля погромів, що охопила більше 150 населених пунктів (Елісаветград, Київ, Катеринослав, Одесу, Ніжин та ін.). Народницькі організації України видали не менше 6 прокламацій, що носили антиєврейський характер. Олександра III народники називали «жидівським царем», нагадували про ватажків гайдамаків І. Гонту, М. Залізняка, «які залізом і вогнем виганяли панів і жидів і тим здобули собі віковичної слави».

Влада зі свого боку намагалася спрямувати сили революційного бродіння проти євреїв. В районі майбутнього погрому напередодні повзли чутки про дату безладів, євреї отримували у властей заспокійливі завірення, до групи погромників незабаром приєднувалося місцеве населення і погроми перетворювалися на свого роду «свято».

Видавець газети «Новий час» Суворін стверджував, що євреї живуть за рахунок російського суспільства. Цар Микола II з власних капіталів виділив більше 12 млн. рублів на друкування і розповсюдження антиєврейської літератури, його оточенню приписуються так звані «Протоколи сіонських мудреців».

В Бахмутську міську Думу обиралося від 30 до 38 «гласних», з них 2-4 іудеї. Віднесення до будь-якого стану було пов'язано з складною процедурою для євреїв.

Антисемітизм пустив глибоке коріння в суспільстві, що, зокрема, яскраво ілюструє уривок зі звіту про II З'їзд гірничо-промисловців, на якому стояло питання про попудний коефіцієнт податку на перевезення солі. Ідею було відхилено, оскільки на той час не існувало установи, що могла би підтверджувати кількість видобутку та вивозу гірничо-заводських вантажів, на власні ж свідчення промисловців не можна було покластися. Один із гірничопромисловців Катеринославської губернії І.Ф. Фелькнер висловився так: «Якщо декотрі наївні християнські душі правдиво будуть повідомляти обсяги свого виробництва, то... жиди, без сумніву, жорстоко обманувати будуть. Хоча й за християнські сміливо ручатися не можна».

З бюджету м. Бахмут щорічно виділялося 4-5 тис. руб. на потреби єврейської громади: 2,8 тисяч рублів - хоральній, 1,6 тисяч рублів - іншій синагозі, 500 рублів дотації - Єврейському училищу. З численного єврейського населення бралися додаткові податки - у 1896 р. вони склали більше 4850 рублів, але всі були віддані: Єврейському молитовному Правлінню - 2,8 тисячі рублів, другій синагозі - 0,6 тисячі рублів і Єврейському училищу 500 рублів

За переписом 1897 р., 72,6% євреїв Катеринославської губернії добре володіли російською мовою. Сіоністські організації, що розгорнули свою діяльність у Катеринославській губернії, вели переписку з юзівськими колегами саме російською мовою, бахмутські євреї прохали надсилати їм літературу також російською мовою.

У 1900 р. власник слюсарної майстерні П.І. Павлов і дворянин Г. Шабельський створили «Союз російського народу», відкрили чайну в Народному Будинку Бахмуту. Єпископ Катеринославський і Таврійський Агапіт в 1901 р., виступив з антиєврейськими проповідями в бахмутських гімназіях.

Епідемія холери у Юзівці у 1892 р. супроводжувалася заворушенням робітників, які виміщували свою злість на євреях: спалили магазини, синагогу, вбили 80 осіб. У жовтні 1905 р. натовп чинив погром єврейських крамниць. Для придушення безладів прибули козаки й рота Павлоградського полку, але вони натомість приєдналися до погромників. Були розгромлені магазини Абрамовича, Лейферова, Марка Остроухова, Нахемія Гольдіна, Мойсея Ельберта. В Микитівці натовп розгромив будинок батька М. Рейзена, що володів вугільним складом на станції.

Згідно поліцейських звітів, особливо відрізнялося в 1903 р. антисемітськими настроями населення ст. Гришино.

Погромна хвиля сильно вплинула на єврейське населення імперії. Почалася масова еміграція євреїв на захід, в США; революціонери-євреї почали пов'язувати розв'язання єврейських проблем з долею Росії; частина єврейських просвітителів виступила на шлях боротьби проти самодержавства. Проводилося культивування літератури на ідиш і розвиток секулярного єврейського суспільства. Такою була ідеологія руху «Бунд», що спрямовував сподівання на боротьбу іудеїв за свої права і на національне єврейське відродження в Росії. Бундовці заперечували репатріацію до Палестини, США та інших держав. До 70% складу організацій анархістів, есерів, есдеків (більшовиків і меншовиків) у Бахмутському повіті складала саме євреї.

6 січня 1908 р. в готелі Шейко був арештований поліцією без паспорта міщанин Хаїм Месровіч Грінберг. У нього при обшуку виявлено листування на ідиш і російській мові, багато єврейських брошур, звернень і звітів. З документів стало видно, що він відряджався ЦК Сіоністської організації в Росії (м. Вільно). В Бахмуті він займався організацією сіоністських відділень, агітацією на зборах, грошовими зборами для цієї організації. При собі мав Програму для сіоністських інструкторів по створенню гуртків і посвідчення кореспондента редакції газети «Південна зоря».⁶³

У 1907 р. в Бахмутській організації РСДРП доставкою нелегальної літе-

ратури з Катеринослава займалася Софія Дерман. Вона народилася в 1886 р. в Бахмуті. В 1902 р. відвідувала робітничий гурток у Луганську. Виконувала функції координатора підпільних соціал-демократичних організацій в Юзівці, Бахмуті, Горлівці. З 1911 р. вела листування з Горьким, з 1912 р. стає постійним кореспондентом газети «Правда», де опублікувала більш ніж 200 статей про становище Донбасу.

У Бахмуті 8 січня 1908 р. був виявлений труп міщанина Мойсея Розенблюма, 19 років, убитого з револьвера. При ньому виявлено лист «Бахмутського революційного комітету», в якому повідомлялося, що Розенблюм засуджений до смерті за провокаторство і видачу поліції деяких членів комітету есерів.

17 червня 1909 р. поліція вилучила в Михайла Соломоновича Браїловського і Якова Григоровича Єременка, членів Бахмутського окружного комітету есерів, друкарський верстат. Після вироку Катеринославського суду вони були відправлені на каторгу. Проте вже у вересні 1910 р. поліція розкриває нову підпільну друкарню есерів у Якова Олександровича Ошера.

У секретному циркулярі МВД Катеринославському губернаторові 16 квітня 1907 р. повідомлялося про те, що «всякі організації сіоністів та співтовариства повинні бути визнані забороненими». Але в губернії існували сіоністські організації. В Катеринославі був комітет, в Олександровську і Бахмуті - гуртки». З рапорту 1910 р. Бахмутського справника повіту: «В м. Бахмуті гуртки на даний час не існують, але є окремі особи, що співчують ідеї колонізації євреїв до Палестини, хоч ніяких активних дій не роблять... Три роки тому в м. Бахмуті щорічно збиралися пожертви в розмірі 3 рублів з кожного єврейського домогосподаря на користь Товариства в Одесі, але тепер не збираються». 6 червня 1912 р. «Донецьке слово» вказувало на «суворе ставлення до гімназистів-євреїв, що складають іспити» у Бахмуті.

Начальник Катеринославського губернського жандармського Управління 20 квітня 1909 р. писав, що «Катеринославська губернія вкрита досить густою мережею сіоністських організацій». Судового переслідування й висилки до Сибіру з Бахмутського повіту зазнали члени «Бунду» Ілля Якович Кельзон у квітні 1911 р., Арон Гершелевич Молочников та інші в 1912 р.

У березні 1915 р. урядом були скасовані обмеження на пересування євреїв, хоча вони залишилися недоторканими щодо прийому євреїв до вищих навчальних закладів, займання певних державних посад. Євреї не могли бути офіцерами.

Час від часу виникало напруження у відношенні місцевого населення до німців, бельгійців. У розпорядженнях начальника губернської поліції в 1900 р. йшлося про діяльність на території Бахмутського повіту емісара німецького «Товариства охорони германізму за кордоном».

У 1900 р., згідно донесень поліції, біля станції Костянтинівка відбулося

зйткнення «російських робочих» з бельгійцями. Перші вважали, що іноземні спеціалісти віднімають у них робочі місця, сприяють підвищенню вимог роботодавців.⁶⁴

Початок I Світової війни в Російській імперії супроводжувався по всій країні хресними ходами, молебнями за перемогу, за царя, гучною державною пропагандою. Було прийнято низку «ліквідаційних» законів та положень, спрямованих проти німецького населення імперії: «Про припинення землеволодіння та землекористування австрійських, угорських або німецьких вихідців...» 2 лютого 1915 р.; «Про особливий комітет у зв'язку з німецьким засиллям» 1 червня 1916 р.; «Про заборону викладання німецькою мовою» та ін. 23 серпня 1914 року юрба прихильників «Союзу Михаїла Архангела» розгромила німецькі магазини, валила ліхтарі, пошкодила обладнання електростанції Бахмуту, а Дума відмовилася відшкодувати заподіяні збитки у 1060 руб.

Земські діячі, інтелігенція, селяни вносили пожертви для солдат. Підйом патріотизму захопив і русифікованих німців. Студент І.Д. Евенбах з піднесенням описував у «Народній газеті» святкування Великодня в Бахмуті у 1915 р. У колоністах населення вбачало німецьких шпигунів, лазутчиків, диверсантів. По повіту прокотилася хвиля арештів, затримань, доходило до курйозів. Той же Евенбах, подорожуючи по Бахмутському повіту, зустрівся в липні 1915 р. з неприязним відношенням з боку «сільських посадовців».

Під час війни таємний радник В.І. Карпов на засіданні земських зборів вніс «прожект» використовувати полонених на будівництві каналу від Юзівки до Маріуполя, системи каналів з Сіверського Дінця до Маріуполя, з'єднання річок Бахмут, Лугань із Кальміусом. Автор ідеї нарікав на брак палива для пароплавів і послав копію «прожекту» голові Союзу гірничо-промисловців Півдня Росії фон Дітмару. В Бахмутському повіті праця австро-німецьких полонених використовувалася на видобуванні каменю, мощенні доріг, спорудженні гребель, чищенні ставків, протизсувних роботах, тобто на найважчих ділянках.

У доповіді Бахмутському земству відставний штаб-ротмістр М.І. Ларін закликав до «хрестового походу проти турків», ліквідувати «німецьке засилля» у Росії (це коли генерали, оточення царя, міністри, імператриця-німкеня...), перейменувати німецькі колонії повіту, назви міст, вулиць, змінити роботу німецьких колоністських шкіл.

Найбільшою з проблем міжетнічних та міжконфесійних відносин, проявом національної та релігійної нетерпимості в Бахмутському повіті було

64 Дніпропетровський обласний державний архів (ДОДА). Ф. - 134 («Контора іноземних поселенців»).

упереджене ставлення до осіб єврейської національності – антисемітизм. Під час I Світової війни спостерігалось ворожнеча, спрямована проти німецьких переселенців. Відносно замкненими громадами жили в селах Бахмутського повіту розкольники-старообрядці, переселенці з центральних губерній Росії. Напруженими були стосунки всередині самої православної громади через появу течій та сект.

Висновок

Інтенсивне залюднення краю почалося в середині XVIII ст. До середини XVIII ст. це був край переважно стихійної, народної колонізації, котрій перешкождали постійна загроза татарських набігів, важкість військової служби. В третій чверті XVIII ст. відбувалася військово-господарська колонізація краю, основу якої, незважаючи на запрошення урядом іноземців, склали українці. З кінця XVIII до середини XIX ст. тривала так звана «поміщицька колонізація» краю. Основним етнічним компонентом при цьому були знову ж українці – приватновласницькі та державні селяни. Також зростає питома вага переселенців із середньоросійських губерній. Міграційні процеси та суттєве збільшення населення краю в другій половині XIX — на початку XX ст. були пов'язані як із природним відтворенням населення, так і з міграційними процесами. Більшість населення продовжували становити українці, проте суттєво збільшився відсоток інших етнічних груп, зокрема євреїв, німців, татар.

Національні меншини (серби, волохи, євреї, німці та ін.) – військові, вільні переселенці, міщани й купці, - зіграли значну роль у процесі заселення, господарського освоєння, економічного, соціально-культурного розвитку території Бахмутського повіту.

Наприкінці XVIII ст. в регіоні розпочався, а з другої половини XIX ст. активно йшов розвиток промислового виробництва, підприємництва. Представники «нетитульних» народів імперії, а також іноземці брали активну участь у цьому процесі як підприємці, інженери, інвестори, кваліфіковані працівники. У промисловості повіту наприкінці XIX ст. був залучений іноземний капітал - німецький, англійський, голландський, франко-бельгійський.

Культурні традиції регіону великою мірою склалися завдяки строкатості культур і конфесій, принесених представниками різних народів. Упродовж XVIII - першої половини XIX ст. в краї існувала певна полікультурність, внаслідок існування в етнічних групах виразних національних особливостей побуту, господарства тощо. З другої половини XIX ст. відбувалися уніфікаційні процеси, передусім у сфері сільського господарства, міського побуту.

З другої пол. XVIII ст. досить швидко відбувалася асиміляція переселенців - сербів, чорногорців, інших балканських народів, а також поляків та поселених у повіті військовополонених з турків і татар. Євреї, греки, німці-менноніти, цигани, частково волохи та молдавани зберігали національну самобутність. Конфлікти, що виникали на етнічному ґрунті, переважно були інспіровані тогочасною урядовою політикою. У другій половині XIX - на початку XX ст. у регіоні відчутними були русифікаційні процеси, ініційовані Російським урядом, що торкнулися як більшості населення - українців, так і представників інших народів.

Етнокультурна специфіка краю, що складалася протягом XVIII - поч. XX ст., багато в чому обумовила тут у майбутньому ситуацію, що розгорнулася під час Української національно-демократичної революції та громадянської війни 1917-21 рр., наступних історичних подій. Зараз вона продовжує бути одним із потужних чинників впливу на економічне, суспільне, культурне життя краю.

Джерела та література

1. Авраменко А. Земли казачьих войск и сообществ на территории Украины. – Донецк, 2004.
2. Александров В.А., Тишков В.А., Шмелева М.Н. Русские (статья). / Большая Российская Энциклопедия. Гл. ред. В. А. Тишков. – М., 1999.
3. Алтуфьев Д.Ю. Этносоциум России // Этносоциум. – 2012. - № 6-7.
4. Бабенко В.А. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. - Екатеринослав, 1905.
5. Багалея Д.И. История Слободской Украины. – К., 1993.
6. Баранников О.П. Про діалект циган Артемівської округи // Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови. – Київ, 1928.
7. Беднов В. Краткое историческое известие о Славенской епархии, ныне именуемой Екатеринославскою, ее архиереях и семинарии // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии (ЛЕУАК). - Екатеринослав, 1909. - Вып. 5. - С. 133 – 156.
8. Беднов В.А. Список иерархов Екатеринославской епархии // Летопись ЕУАК. - Екатеринослав, 1915. - Вып. 10. - С. 330 – 350.
9. Беляев И.Д. О сторожевой, станичной и полевой службе на Польской Украине Московского государства до царя Алексея Михайловича. – М., 1846.
10. Беляев И.Д. О русском войске в царствование Михаила Федоровича и после его, до преобразований, сделанных Петром Великим. – М., 1846.
11. Богуненко В.О., Дадашов О.С., Тутова Н.О., Татаринцов С.Й. Нариси етнічної історії Донеччини (XVIII – початок XX ст.). – Артемівськ, 2010. – 108 с.
12. Бойко А.В. Атласи Катеринославського намісництва останньої чверті XVIII століття // Записки науково-дослідної лабораторії Південної України.– Запоріжжя: ЗДУ, 1998. – Випуск 3. - С. 122-135.
13. Бойко А.В. Топографічні описи Південної України початку XIX століття // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України. – Запоріжжя: ЗДУ, 1996. – Випуск 2. - С. 28-30.
14. Буницкий К. О цыганах Екатеринославской губернии // Записки общества сельского хозяйства Южной России. – Одесса, 1861. – Январь – с. 112-126.
15. Бутовский А.И. Историческая записка о Бахмутском духовном училище за 60 лет. – Бахмут, 1893.
16. Бутовский А.И. Историческая записка о Бахмутском духовном училище за 50 лет. – Бахмут, 1893.

17. Ведомость о приходе, расходе и остатке сумм Екатеринославского миссионерского комитета за 1899 г. // Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1900. - №6. – с. 91-95.
18. Ведомость, учиненная в Бахмутской управе благочиния, с какого времени гор. Бахмут // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1850.- Т. II.
19. Верменич Я.В. Исторична регіоналістика в Україні // УІЖ. –2001. - №6. – С. 3-21.
20. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Екатеринославская губерния. – СПб, 1850.- Т. XI, ч.4. - 245 с.
21. Вопросы германской истории. Немцы в Украине. – Днепропетровск, 1996.
22. Воронежское дворянство в Отечественную войну. – Воронеж, Изд. Губернского предводителя дворянства, 1912.
23. Гавриил (Розанов). Отрывок из повествования о Новороссийском крае // Записки Одесского об-ва истории и древностей. – Одесса, 1853.- Т.3.
24. Гавриил (Розанов). Продолжение очерка истории о Новороссийском крае. Период с 1787 по 1837-й год. — Тверь: в типографии Губернского Правления, 1857. — 111 с.
25. Гаевой Л. Краткое историко-географическое описание Бахмутского уезда. – Бахмут, 1906.
26. Гедьо А. Джерела з історії греків Північного Приазов'я (кінець XVIII - початок XX ст.). - К., 2001.
27. Гедьо А.В. Переселение греков из Крыма в Приазовье (вымыслы и реальность) // Новые страницы в истории Донбасса. – Донецк, 1995.
28. Городские поселения в Российской империи. – СПб, 1863. – Т. 3.
29. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. М., 2005.
30. Гуржій О.І. Історія козацтва. – К., 2011. – 464 с.
31. Дадашов О.С., Татаринів С.Й. Витоки солевидобутку в Донбасі. – Артемівськ, 2009.
32. Данилевский Г.П. Беглецы в Новороссии. – М., 1984.
33. Дадашов О.С., Татаринів С.Й., Тутова Н.О. Нариси етнічної історії Донеччини. - Артемівськ, 2010. - 134 с.
34. Демура Ю.М. Іноземні колоністи в соціально-економічному розвитку Північного Приазов'я (друга пол. XVIII - поч. XX ст.): Автореферат дисертації на здобуття ступення к.і.н. – Донецьк, 2008.
35. Дубнов С.М. Учебник еврейской истории. – СПб, 1912. – Ч.1.
36. Джерела до історії населених пунктів Донеччини. - Донецьк, 2001.
37. Дніпропетровський обласний державний архів (ДОДА). - Ф.134 («Контора іноземних поселенців»).

38. Центральний державний історичний архів України (ЦДАУ). – Ф. 1802.
39. Дородницин А.Я. Материал для истории религиозно-рационалистического движения на юге России во 2-й половине XIX столетия. - Казань, 1909.
40. Дородницин А.Я. Антихрист. - М., 1914.
41. Дородницин А.Я. Аскетическое богословие. - Казань, 1911.
42. Дородницин А.Я. Послание к царицынской пастве по поводу лжеучения иеромонаха Илиодора. - Саратов, 1912.
43. Дородницин А.Я. Шалопутская община. - М., 1891.
44. Дружинин В.Г. Раскол на Дону в конце XVII в. – СПб., 1889. – 346 с.
45. Егоров. Екатеринославское блуканье. - Екатеринослав, 1887.
46. Екатеринославская губерния с Таганрогским градоначальством. Список населенных мест по сведениям 1859 года. – СПб, 1863. – Т. 13.
47. Екатеринославские губернские ведомости. – 1906. - №69.
48. Екатеринославские епархальные ведомости. - 1900. - № 2.
49. Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1900. - №11-12; 20.
50. Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1900. - №3 – С. 33-42; №7. – С. 23 – 30.
51. Енциклопедія українознавства: у 10-ти т. / Гол. Ред.. В. Кубійович. – Париж; Нью-Йорк, 1954 – 1989.
52. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края. / Под ред. В.В. Иванова. – Х., Изд. Харьк. Губерн. Статкомитета, 1898.
53. Завада Л.В., Татарина С.Й., Бледнов В.П. Нариси земської медицини Бахмутського повіту. – Артемівськ, 2011. – 83 с.
54. Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1852. – Т. 3.
55. Зіневич Н.О. Цигани в Україні: формування етносу і сучасний стан. // УІЖ. – 2001.- №1. – С.40-52.
56. Иславин В.А. Очерк каменноугольной и железодельательной промышленности Донецкого края. - СПб., 1875.
57. Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область. – К., 1970.
58. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII - первой половине XIX века (1719—1858 гг.). - М., 1976.

59. Казаков А.Л., Татаринов С.И., Федяев С.В. От «черты оседлости» к Холокосту. – Артемовск, 2003.
60. Калоиров С.А. Материалы по истории и культуре греков Украины.- Донецк, 1998. – Вып. 1.
61. Клаус А. Наши колонии. Опыт и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. - СПб., 1869. – Вып. I,
62. Кондратьев А.В. К истории поселка Новоэкономическое Красноармейского района Донецкой области // Літопис Донбасу. – Донецьк, 2006. - №16.
63. Корнилов Д. Юзовка и евреи // Донецкий крај. - 1998. - №6.
64. Краснянский М.Б. Из истории горного дела на Дону. – Ростов-на-Дону, 1918.
65. Лещиловская И.И. Сербь в России. – М., 2003.
66. Лисенков А.В. Историко-статистическое описание Бахмутского собора // Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1875. - №№ 13-15.
67. Личный состав служащих в духовно-учебных заведениях Екатеринославской епархии на 1900-1901 учебный год. - Екатеринослав, 1900.
68. Маркевич Арсеній. Краткий очерк деятельности генералиссимуса А.В. Суворова в Крыму // ИТУАК – 1901. - № 31. - С. 17-19.
69. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба: Екатеринославская губерния. // Составил Генерального Штаба капитан В.Павлович. – СПб: Типография Департамента Генерального Штаба, 1862. - с.259-264.
70. Материалы по истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. – Т.1-2. - Харьков. 1886.
71. Матковски Александар. Македонскиот полк во Украина.- Скопје, 1985.
72. Мельникова Н. Еврейская проблема на юге Украины в контексте российской национальной политики в конце XVIII - начале XX вв. // Міжнародні зв'язки народів Європи. - Запоріжжя, 1996.
73. Михненко А.М. Історія Донбасу (1861-1945 рр.). – Донецьк, 1999.
74. Міжконфесійні взаємини на Півдні України в XVIII-XX ст. – Запоріжжя, 1999.
75. Могилевцев Н.М. Краткие исторические сведения о Кавказском конном полке Кубанского казачьего войска. // Кубанский сборник. – Екатеринодар, 1894. – Т. 3.
76. Мурзакевич Н.Н. Очерк успехов Новороссийского края и Бессарабии в истекшие 25- летие с 1820 по 1846 годы. - Одесса, 1846.
77. Найман О. Єврейські партії та об'єднання України наприкінці XIX та на початку XX століття // Українське єврейство. - Київ, 1998. - Вип. 3.

78. Народная газета Бахмутского земства. – 1912. - № 34.
79. Народная газета Бахмутского земства. - 1912. - №36.
80. Народная газета Бахмутского земства. - 1914-1916 pp.
81. Новицкий Я.П. Описание границ и городов бывшей Азовской губернии. – Александровск, 1910.
82. Новороссийский календарь на 1845 г. – Одесса, 1844.
83. Новороссийский календарь на 1849 г. – Одесса, 1848.
84. Обзор Екатеринославской губернии за 1881 г. Приложение к нижайшему докладу Е.И.В. - Екатеринослав, 1881. - 70 с.
85. Обзор Екатеринославской губернии за 1882 г. Приложение к нижайшему докладу Е.И.В. - Екатеринослав, 1882. - 70 с.
86. Обзор Екатеринославской губернии за 1883 г. Приложение к нижайшему докладу Е.И.В. - Екатеринослав, 1883. - 90 с.
87. Обзор Екатеринославской губернии за 1884 г. Приложение к нижайшему докладу Е.И.В. - Екатеринослав, 1884. - 110 с.
88. Обзор Екатеринославской губернии за 1887 г. Приложение к нижайшему докладу Е.И.В. - Екатеринослав, 1887. - 124 с.
89. Обзор Екатеринославской губернии за 1891 г. (приложение к Всеподданнейшему отчету Екатеринославского губернатора). – Екатеринослав, 1892.
90. Обзор Екатеринославской губернии за 1894 г. Приложение к нижайшему докладу Е.И.В. - Екатеринослав, 1894. - 140 с.
91. Обзор Екатеринославской губернии за 1895 г. Приложение к нижайшему докладу Е.И.В. - Екатеринослав, 1895. - 170 с.
92. Обзор Народного Образования в Екатеринославской губернии за 1913-14 учебный год со списком школ к 1-му января 1914 года. Екатеринослав, 1916.
93. Оглоблин А.П. Архив Бахмутских и Торских соляных заводов. // Архивное дело. - 1929. - № 9-10.
94. Описание атласа Новороссийской губернии. – СПб., 1799.
95. Орлов Н.А. Штурм Измаила Суворовым в 1790 году. – СПб., 1890.
96. Отчет Бахмутской уездной земской управы за 1914 г. – Бахмут, 1915.
97. Отчет о денежных оборотах городских касс. - СПб., Издание хозяйственного департамента МВД, 1892.
98. Очерки истории немцев и меннонитов юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.). / Под ред. Бобылевой С.И. – Днепропетровск, 1999.
99. Памятная книжка Екатеринославской губернии за 1875 год. - Екатеринослав, 1876.
100. Памятная книжка Екатеринославской губернии за 1889 год. - Екатеринослав, 1890.

101. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1861год. – Екатеринослав, 1862.
102. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год - Екатеринослав, 1865.
103. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1901 год. - Екатеринослав, 1902.
104. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1903 год. - Екатеринослав, 1904.
105. Панфьорова М.А., Пірко В.О. Зміни в територіально-адміністративному поділі Донеччини з кінця XVI - до середини XIX ст. // Нові сторінки з історії Донбасу.- 1997. - Кн. 5.
106. Пенской В.В. Украинский ландмилицкий корпус в XVIII веке // Вопросы истории. 2000. - № 10. – С. 147 – 153.
107. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897г. Екатеринославская губерния. - СПб, 1904. – Т. 13.
108. Пірко В.А. Заселение степной Украины в XVI-XVIII ст. – Донецк, 1998.
109. Подов В.И. Разгадана еще одна загадка нашей истории (о новом Боровском городке донских казаков) // Областные Краеведческие чтения. – Луганск, 1997. – № 1. – С. 18 – 20.
110. Покровский И.М. Русские епархии в XVI – XIX вв. Их открытие, состав и пределы. Опыт церковно-исторического, статистического и географического исследования. XVIII век. - Казань: Центральная типография. - 1913. - Т. 2. - 892 с.
111. Полидович Ю.Б. Немецкие колонии на территории современной Донецкой области // Літопис Донбасу. – Донецьк, 2006. - №16. - С. 91-115.
112. Полторац В.М. Взаємини запорозького та донського козацтва періоду Нової Січі (1734-1775 рр.): політико-правовий і соціально-економічний аспекти: Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня к.і.н. – Одеса, 2007.
113. Попов Н. Военные поселения сербов в Австрии и России // Вестник Европы. - 1870. - Т. VI.
114. Попович М. Нарис історії культури України. – К., 1999.
115. Посуныко О.М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. – Запоріжжя, 1998.
116. Проскурников Г.Н. Из истории колонизации Слободской Украины. Об основании сторожевых городов в XVII веке. – СПб, 1903.
117. Российский государственный исторический архив (РГИА). Ф. - 821, оп. 133, д. 509.
118. Ригельман А.И. Летописное повествование о Малой России. - М., 1848.

119. Савельев Е. Племенной и общественный состав казачества (исторические наброски) // Донские областные ведомости. – 1913. - № 125. – С.3 -10.
120. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Бахмутский уезд. - Екатеринослав, 1886. – Т. 2.
121. Сборник Харьковского историко-филологического общества. - Харьков, 1893. – Т. 5.
122. Свод данных о фабрично-заводской промышленности в России за 1890 г. (издание департамента торговли и мануфактур МФ). - СПб., 1892.
123. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края.– Одесса, 1850-53.- Т. 1 – 2.
124. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края (1730-1796). – Одесса, 1836. – Т. 1.
125. Сообщение Скотовато-Галицинского миссионерского Комитета, Бахмутского уезда // Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1900. – с. 146-159;
126. Список населенных мест Бахмутского уезда. Екатеринославское губернское земство. - Екатеринослав, 1902.
127. Список населенных мест по сведениям 1859 года. Екатеринославская губерния. Таганрогское градоначальство. - СПб: Центральный статкомитет МВД, 1863.
128. Справочная книга Екатеринославской епархии. – Екатеринослав, 1913.
129. Станиславский С. К истории колонизации евреев в Новороссии (по архивным документам). // Сборник статей Екатеринославского научного общества по изучению края. - Екатеринослав, 1905.
130. Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи, Великого Княжества Финляндского и Царства Польского, составленные статистическим отделением Совета МВД. - СПб, 1842.
131. Статистическое описание городов и посадов Российской империи. - СПб, 1825.
132. Степкин В.П., Герцель В.И. Полная история Донецка. - Донецк, 2008.
133. Там, где было Дикое поле. Очерки истории Донецкого края. - Донецк, 2001.
134. Татаринов С.И., Романенко О.В. Бахмутские казаки. – Артемовск, 2005.
135. Татаринов С.Й., Тутова Н.О. Історія православ'я Донеччини. - Артемівськ, 2010, - 240 с.
136. Татаринов С.Й., Тутова Н.О. Нариси історії самоврядування в Бах-

102
муті і повіті у XVIII – на початку XX ст. – Артемівськ, 2008.

137. Татаринов С.Й., Тутова Н.О. Православ'я Бахмутського краю – погляд крізь століття. – Артемівськ, 2009.

138. Татаринов С.Й., Федотов С.А. Історія педагогіки та народної освіти Донеччини. – Х., 2012. – 116 с.

139. Татаринов С.И., Федотов С.А. Штетл Бахмут – феномен єврейско-го народа в Донбассе. Историко-культурологический сборник. – Х.: ЧИИП «Слово», 2013. – 186 с.

140. Татаринов С.Й., Федотов С.А. Греки Бахмуту у 2-й половині XIX – на початку XX ст. // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. Х., 2012. – С. 142 – 145.

141. Татаринов С.Й., Голоп'яров І.В. Історія промисловості та економіки Донбасу: Навч. Посіб. – Х.: Мачулін, 2013. – 188 с.

142. Феодосий (Макаревский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. - Екатеринослав, 1880.

143. Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. - Харьков, 1858. – Кн. 5.

144. Філас В.М. Матеріали до історії Південної України на сторінках „Журнала Министерства государственных имуществ» (1844-1846 рр.) // Південна Україна XVIII-XIX століття. - 2003. - № 7. - С. 306-312.

145. Фомин Н. История горной и горнозаводской промышленности. – Харьков, 1915.

146. Фомин П. Церковные древности Харьковского края. Каталог XII Археологического Съезда в Харькове. – Харьков, 1916.

147. Хоба Ю. По стопам цыган кочевых // Донбасс. – 2001. - №38.

148. Хрестоматія по історії СРСР (1861 – 1917 гг.) / Под ред. В.Г. Тюкавкина. – М., 1990.

149. Чеснов Я.В. Лекции по исторической этнологии: Учебное пособие. – М., 1998. – 400 с.

150. Шабельский П. Историческое описание реки Северского Донца близ Святых гор // Записки Одесского Общества истории и древностей. – Одесса, 1846.

Додатки

1. Карта Бахмутського повіту (1914 р.).
2. Карта Слов'яносербії.
3. Генерал-лейтенант Микола Іванович Депрерадович.
4. Генерал-майор Єгор Іванович Шевич.
5. Голландські власники соляної копальні «Петро Великий» (світлина поч. XX ст.).
6. Жорж Фірнемон з родиною.
7. Солеварний завод А. Скараманги (листівка поч. XX ст.).
8. Заводи Е. Фарке-К.М.Папазоглу (листівка поч. XX ст.).
9. Заводи В.В. Штерцера (листівка поч. XX ст.).
10. Джон Юз (фото кінця XIX ст.).
11. Вид Бахмуту (єврейська листівка поч. XX ст.).
12. Родина німців-колоністів Феттерів (колонія Феттера, біля Часів Яра. Фото поч. XX ст.).
13. Герб Шевічів.
14. Герб Штеричів.
15. Фото з праці В.О.Бабенка.